

IISALMEN  
MAASEUTUALUEEN  
RAKENNETTU  
KULTTUURIYMPÄRISTÖ













## *Esipuhe*

*Maaseudun kulttuuriympäristö on syntynyt Iisalmeen vuosisatojen aikana ihmisen toiminnan ansiosta kertoen ainutlaatuisia tarinoita iisalmelaisten elämäntavasta, elinkeinoista ja arvoista, jotka kaikki muuttuvat ja kehittyvät koko ajan. On tärkeää tunnistaa juuremme, koska ihmisyyys ja kulttuurimme Iisalmessa ovat kehittyneet ajan saatossa sellaisiksi kuin ne nyt tällä hetkellä ovat. Historian tuntemus antaa myös pohjan ihmiselle arvostaa omaa taustaansa sellaisena kuin se on.*

*Iisalmen kaupunkiin on tehty maaseudun kulttuuriympäristön inventointityötä järjestelmällisesti vuodesta 1995 lähtien. Timo Hytönen aloitti työn 1995, ja sitä täydensivät 2000-luvulla arkkitehti Hanna Oijala ja historiatietojen osalta YTT, FT Jaana Luttinen. Inventointia on täydennetty vuosien varrella eri asiantuntijoiden toimesta, ja työ jatkuu edelleen.*

*Kädessäsi oleva Maaseudun rakennettu kulttuuriympäristö -julkaisu syntyi halusta ymmärtää entistä syvemmin kulttuuriympäristöämme muokanneita elinkeinoja, yhteiskunnallisia rakenteita ja historiallisia tapahtumia. Siksi kirjaan on koottu artikkeleita kaskikulttuurista, so-tilaspuustelleista ja eri liikennemuotojen vaikutuksesta – vain muutamia teoksen teemoja tässä mainitaksemme.*

*Iisalmen kaupungin toiveesta historioitsija Jaana Luttinen innostui pohtimaan paikallisen maaseutuympäristön keskeisiä historiallisia kerrostumia. Teema-artikkeleiden innoittajina ovat olleet nykypäiviin säilyneet kulttuuriympäristökohteet, joita on jokaisen artikkelin jälkeen esitelty valokuvin ja tekstein. Kohteet on valittu arvottamistyöryhmän työn pohjalta.*

*Kirjan taittotyön on tehnyt Pentti Koppinen, ja hänen elämykselliset akvarellinsa täydentävät kirjan sisältöä ja tarinaa.*

*Maaseudun kulttuuriympäristön osalta arvottamistyöryhmän työ kesäkaudella 2015 perustui Iisalmen kaupungissa tehtyihin kulttuuriympäristöä koskeviin inventointeihin. Rakennusinventointien arvottamiskriteereinä oli käytetty kohteen maisemallisia (M), historiallisia (H) ja rakennushistoriallisia (R) arvoja.*

*Arvottamistyöryhmän työn tarkoituksena oli valita kaikista kulttuurihistoriallisesti arvokkaista kohteista ne, jotka on syytä jatkossa merkitä kaavoihin suojeltavina kohteina tai rajata kartalle inventoituina arvokkaina ympäristöinä. Kulttuuriympäristön arvottamisessa käytettiin hyväksi Pohjoismaiden ministerineuvoston Kulttuuriympäristö ympäristövaikutusten arvioinnissa -julkaisussaan 2002 esittämää mallia kulttuuriympäristön arvottamiseksi. Arvot on tässä mallissa jaettu kolmeen ryhmään: lähde- ja tiedollinen arvo (L), elämysarvo (E) ja käyttöarvo ja taloudellinen arvo/merkitys (K). Käytetty malli toi päätöksentekoon uusia ulottuvuuksia. Kulttuuriympäristön arvioinnissa koettiin erittäin tärkeäksi se, että käyttö- ja taloudelliseen arvoon kiinnitettiin entistä enemmän huomiota.*

*Arvottamisen tarkempia kriteerejä ovat ainutlaatuisuus, paikallinen harvinaisuus, paikallinen tyyppillisuus, edustavuus, toiminnallinen edustavuus, aitous, säilyneisyys, historiallinen todistusvoimaisuus, identiteetti, elämyksellisyys, kertovuus, monimuotoisuus, harmonisuus ja yhteys luonnonoloihin. Arvottamisessa käytettiin asteikkoa suuri, keskisuuri ja pieni. Kulttuurihistoriallisilta arvoiltaan suureksi arvioidut rakennukset on tarkoitus esittää osayleiskaavalla suojeltaviksi.*

*Arvottamistyöryhmään vuoden 2015 aikana kuuluivat: Anja Tsokkinen (FT), Sirkka Heiskanen-Mäkelä (FT), Jaana Luttinen (FT, YTT) Niilo-Kustaa Malmivaara (kulttuurilautakunta, Iisalmen kaupunki), Kauko Kauhanen (tekninen lautakunta, Iisalmen kaupunki), Auri Vallinmäki (arkkit.yo, Iisalmen kaupunki), Kalevi Koponen (rakennustarkastusinsinööri, Iisalmen kaupunki), Sanna Marin (kulttuuritoimen johtaja, Iisalmen kaupunki, ja jäsen Ylä-Savon Kotiseutuyhdistys), Sari Niemi (kaavoituspäällikkö, Iisalmen kaupunki), Pirjo Pykäläinen (kaupunginarkkitehti, Iisalmen kaupunki), Raimo Saarenvirta (arkkitehti, tekninen lautakunta, Iisalmen kaupunki) ja Jukka Virtanen (yleiskaavatutkija, Iisalmen kaupunki).*

*Iisalmessa 16.9.2022*

*Sari Niemi kaavoituspäällikkö, Iisalmen kaupunki*

*Maaseutualan rakennettu kulttuuriympäristö*

*Julkaisija: Iisalmen kaupunki*

*Tekstit: Jaana Luttinen*

*Taitto: Pentti Koppinen*

*Painopaikka, Grano Oy, 2023*

*ISBN 978-951-98850-4-9 (kovakantinen)*

*ISBN 978-951-98850-5-6 (PDF)*

# MAASEUTUALUEEN RAKENNETTU KULTTUURIYMPÄRISTÖ

## SISÄLLYS

Esipuhe.....	5
<b>IISALMELAINEN TALONPOIKAISASUTUS</b>	
Uudisasukkaiden kaskimaita.....	9
Vanhaa ranta-asutusta.....	11
Varhaista mäki-asutusta.....	17
Vaurastuvat maatilat.....	24
Perinteinen talonpoikainen pihapiiri.....	38
<b>LIIKENNEOLOJEN VAIKUTUS KULTTUURIYMPÄRISTÖÖN</b>	
Kestiekievarit.....	44
Postitalot.....	54
Kanavoinnit ja laivaliikenne.....	58
Rautatie ja asemarakennukset.....	68
<b>SÄÄTYLÄISASUTUSTA</b>	
Kartanoiden lisalmi.....	83
Kylpylä- ja huvilaelämää.....	107
<b>IISALMEN KOMPPANIA</b>	
Sotilasvirkatalot.....	122
Sotilastorpat.....	127
<b>PAPPILAN TORPAT.....</b>	<b>131</b>
<b>KYLÄKOULUT JA SEURANTALOT</b>	
Ulmalan kansakoulu – vanhin säilyneistä iisalmelaisista kansakouluista.....	136
Ennen oppivelvollisuuslakia rakennetut kansakoulut.....	138
Yleinen oppivelvollisuuslaki lisää koulujen rakentamista 1920-30-luvuilla.....	143
Sotien jälkeinen koulurakentaminen.....	149
Seurantalot.....	163
<b>KULTTUURIVAIKUTTAJIEN KOTISEUTUA.....</b>	<b>171</b>



VIEREMÄ

031 VANHA-YLÄTALO

SONKAJÄRVI

RUNNI

115 KATTAALA

027 PEHKOLA

029 SIRVIÖ

068 NIIRALANNIEMI

093 VANHALA

IISALMI

125 LYYRA

080 SALOMAA

LAPINLAHTI





## IISALMELAINEN TALONPOIKAISASUTUS

**V**anhimmilla yhä toimivilla iisalmelaisilla mautiloilla on havaittavissa useita historiallisia kerrostumia. Aikojen saatossa tiloja on kehitetty kunkin aikakauden menetelmin ja tekniikoin. Elinkeinot, asumisolot ja elämäntapa ovat muuttuneet. Kulttuuriympäristön historialliset kerrostumat ovat arvokkaita säilytettäväksi ja hoidettavaksi tulevillekin sukupolville kertomaan paikkakunnan historiasta ja kulttuuriperinnöstä. Maaseudun kulttuuriympäristökohteiden arvottamisessa yhtenä kriteerinä on tarkastella kohteita niiden edustavuuden mukaan: millaisia seudulle tyypillisiä – ehkä ainutlaatuisiakin – piirteitä perinteisestä talonpoikaisesta kulttuuriympäristöstä, pihapiiristä ja sen rakennuskannasta on säilynyt?

### Uudisasukkaiden kaskimaita

Kaskiviljely oli Savon talouselämän perusta 1500–1600-luvulla. Kaskiviljely syrjäytti eränkäynnin, mutta peltoviljely oli vielä vähäistä. Kaskeajien perintö näkyy edelleen iisalmelaisessa maisemassa: pysyvä asutus sijoittui kasketuille mäkirinteille ja järvien rannoille, joilla paikkakunnan vanhimmat sukutilat sijaitsivat. Kun Tavinsalmen pitäjä perustettiin 1540-luvulla, se kattoi periaatteessa koko nykyisen Pohjois-Savon. Alueella oli jo jonkin verran pysyvää asutusta, mutta varsinkin maakunnan pohjoisimmat osat olivat vielä erittäin harvaan asuttua. Ruotsin kuninkaat halusivat vahvistaa valtakuntansa



rajaseutua antamalla talonpojille anekkeja eli kukkarokirjoja, joilla kruunu vahvisti heidän perintöoikeutensa maahan ja myönsi verovapausvuosia.

Etelä-Savossa alkoi olla kaskitalouden näkökulmasta ahdasta. Siellä ei enää välttämättä riittänyt kaskimaita talollisten nuoremmille perillisille. Eteläsavolaisten kaskeajien kerrotaan myös vältelleen veroja siirtymällä Pohjois-Savon avarille ja metsäisille saloseuduille kruununvouden ulottumattomiin. Kruunu oli tehostanut veronkantoaan muun muassa Olavinlinnan ja armeijan ylläpitämiseksi. Peltoviljelijäksi vakiintumisen sijaan kaskeaja kulki usein mieluummin kohti uusia, asumattomia kaskimaita. Verovouden oli hankala kulkea perässä ja pitää veroluettelonsa ajan tasalla. Kruunun hallinto ulottui tehokkaammin maakunnan pohjoisosaan, kun Iisalmen pitäjä perustettiin 1627. Uusi pitäjä oli alueellisesti laaja: nykyisen Lapinlahden eteläosista Vieremän pohjoisosaan, Sonkajärven itäosista Pielavedelle ja Kiuruveden länsiosiin.

Iisalmen seudun vanhat ja jykevät kuusikot houkutelivat uudisasukkaita. Kaskiviljely oli 1800-luvulle saakka tehokkain keino valloittaa havumetsiä asutukselle. Kaskeamalla metsästä saatiin suhteellisen nopeasti ja vähällä vaivalla leipäviljaa. Kaskiviljely ei ole yksi yhtenäinen viljelytapa, vaan ryhmä menetelmiä, jotka kaikki perustuvat viljelysmaalla kasvavan puuston polttamiseen. Ensimmäisten savolaisten uudisraivaajien kaski syntyi pykälikkö- ja huuhtamemetelmällä, jossa järeät havupuut kuivatettiin pystyyn pykälikkönä, jopa kymmenien vuosien ajan ennen niiden kaatamista ja polttamista. Kaskeaja viljeli korpiruista, joka oli hyvinä vuosina erittäin satoisaa.

Kaskiviljely oli kiertoviljelyä: viljelymaa oli kerrallaan käytössä 1–3 vuotta. Uudisasukkaiden käyttämäs-

sä huuhtamemetelmässä sato oli otettava jopa joka vuosi uudesta kaskesta, minkä vuoksi huuhtamaita piti olla paljon ja laajalla alueella. Kaskeaminen edellytti pitkäjänteistä suunnittelua sekä laajoja maareservejä. Asutus siirtyi kasken kintereillä, sillä kaskitalous ei ollut eränkäynnin tapaista kaukonautintaa, jota pystyi harjoittamaan rintamailta käsin. Kaskenkaatajia ja -polttajia tarvittiin paljon.

Kodin ja kaskimaiden läheisyys vahvistui, kun asutuksen tihtyessä kaskeamista harjoitettiin kiertoviljelynä vakiintuneilla metsäaloilla suhteellisen lähellä kotitaloa. Savolaiset eivät 1730-luvulla kaskenneet enää kauempana kuin 1,5–2 peninkulman päässä taloistaan. Samalle alueelle palattiin suunnilleen 15–20 vuoden välein. Metsän uudistumiskyvyn kannalta kaskeaminen muuttui uudisraivausvaiheen jälkeen vähitellen monissa kylissä suoranaiseksi ryöstöviljelyksi, kun kaskikierto jäi jopa alle kymmeneen vuoteen ja kaskea poltettiin pienissä lehtimetsissäkin. Yläsavolainen maisema alkoi avartua.

Kaskeaminen ei edistänyt tiheään kyläyhteisön syntyä, koska kaskeaja tarvitsi tilaa ympärilleen. Jokainen talo tarvitsi metsäreservettä. Asutus pysyi harvana, mikä on edelleen tyypillistä Itä-Suomelle. Kaskella tarvittiin kuitenkin paljon miestyövoimaa – kirveen käyttäjiä. Mies ja kirves olivat yhteisön perusta. Miehen arvo ei määräytynyt omaisuuden mukaan, vaan työkyvyn mukaan. Itäsuomalainen suurperhe oli osa elinvoimaista kaskikulttuuria. Rikas oli se, jolla oli paljon poikia.

Kaskeamiskierto edellytti menestyäkseen harvaa asutusta, vapaata metsän valtausoikeutta ja työvoimaa. Kruunu halusi vakiinnuttaa kaskeajat paikoilleen peltonviljelijöiksi ja säännöllisiksi veronmaksajiksi, mutta savolaiset kaskeajat olivat tottuneet sopivien metsien enemmän tai vähemmän väliaikaiseen valtaamiseen:

*Taidemaalari Eero Järnefeltin Kaski eli Raatajat rahanalaiset vuodelta 1893 on maalattu Lapinlahden Väisälänmäellä. Kansallisgalleria.*





kaskettava alue merkittiin hakkaamalla puuhun kirveellä pilkka merkiksi. Pilkkaan kaiverrettu puumerkki osoitti, ettei muilla ollut oikeutta käyttää metsää ennen kuin kaskiaho alkaisi kasvaa jälleen metsää. Metsät eivät olleet kaskeajalle kiinteää maomaisuutta, vaan ne olivat käyttöomaisuutta ja valtaamisoikeus perustui vanhaan maantapaan. Esimerkiksi ennen isojakoa laaditusta 1750-luvun pitäjäkartasta havaitsee, että taloilla on kaskella salometsien takamaita, hajallaan varsin laajalla alueella. Kaskialueet olivat huomattavasti suurempia kuin talojen läheisyydessä olevat pellot ja niityt.

Iisalmen seudulle tulleilla uudisasukkailla oli kaksi rinnakkaista asuinpaikan valintaperustetta. Vesistöllä on merkitystä liikenneyhteyksien ja kalastuksen kannalta. Lisäksi asuinpaikan maaperän viljavuuteen kiinnitettiin huomiota. Suotuisia olivat rantojen hietta- ja hiesumaat, lietteiset lahdenpohjukat tai mäkien vedenhuuhtomaton moreeni. Ranta- ja mäki-asutus suojasivat viljelyksiä hallalta.

### **Vanhinta ranta-asutusta**

Kulkuyhteydet Etelä-Savosta Pohjois-Savoon olivat vesitse varsin hyvät. Savolaisten asutus levisi suotuisia kaskiuria eli vesistöjen varsilla sijaitsevia kuusikoita pitkin pohjoisemmaksi. Iisalmen seudulle kaskeajat saapuivat Kuopion seudun kautta todennäköisesti pääosin 1500-luvulta lähtien. Ylä-Savo oli ollut erityisesti Juvan, Rantasalmen ja Joroisten alueen talojen eränautintamaina, ja pääasiassa sieltä myös uudisasukkaat – isojen talojen jälkeläiset – tänne saapuivat. Ensimmäisessä vaiheessa 1400-luvun lopulta 1600-luvun puoleenväliin saakka Iisalmen seudun pysyvä asutus oli melkein kokonaan ranta-asutusta, joka keskittyi Iisalmen vesireitin varrelle.

Savon sokkeloiset järvireitit johdattivat uudisasutusta hajalle eri suuntiin. Porovedellä Iisalmen reitti haarautuu kolmeen latvavesistöön: Kiuruveden, Salahmin ja Sonkajärven reitteihin. Uudisasutus levisi latvahaaroissakin ensin järvien ja jokien rannoille. Vain pari taloa oli 1500-luvulla rakennettu etäämmäksi mäen laelle.

Toimeentulon kannalta parhaat talonpaikat olivat rannoilla. Järvet olivat kalaisia, ja niiden rannat hyväkasvuista hietta- ja hiesumaata. Luonnontilainen lehto- ja mustikkatyyppin metsä oli erinomaista kaskimaata. Uudisasutuskaudella oli runsaasti viljavaa

metsämaata käytettävissä. Voimallinen kaskeaminen edisti 1500–1700-luvuilla lehtipuiden, varsinkin koivun ja lepän leviämistä alueelle. Havupuista eritoten kuusi kärsi kaskenpoltosta, koska uusi kaski kaadettiin jo ennen kuin metsä oli ennättänyt uudestaan kuusettua.

Vanhimmat verotusasiakirjat ovat 1550-luvun puolivälin tienoilta. Niiden perusteella voidaan muodostaa kuvaa savolaisesta kaskiasutuksesta nykyisen Iisalmen kaupungin alueella. Taloja oli tuolloin yhteensä kolmesta. Nerkoojärven koillisrannalla (ehkä Pienlahden tietämillä) oli Rantasalmen suurpitäjistä lähtöisin olleen Olli Ulmasen talo. Hänen nimeään kantaa Ulmalan kylä. Paloisvirran tai -järven rannalle, lähelle Paloismäkeä (Paloisvuorta) asettui Perttu Kesoinen, niin ikään Rantasalmelta.

Salahmin reitin suuhun, Koljonvirran ja Tismiönjärven tienoille, oli jo 1500-luvun puolivälin tienoilla kohonnut kaksi taloa: Lauri Koljosen ja Pekka Kaarakaisen asumukset. Koljonen oli kotoisin Kuopion Koljonniemestä. Hieman pohjoisempaan Iijärven länsirannalla oli 1540-luvulla Hakuni Kuosmaselle kuulunut talo, joka seuraavalla vuosikymmenellä siirtyi Lauri Partaselle. Molemmat olivat kotoisin Juvan suurpitäjistä. Iirannan länsipuolelle alkoi vähitellen muodostua nauhamainen rantakyläasutus Koljonvirralta Partalaan ja edelleen Valkeisille.

Haapajärven ja Poroveden välissä Kihlovirralla oli Pekka ja Paavo Hyvösen talo, joka kuitenkin autioitui 1550-luvun alkuvuosina. Kihlovirrasta tuli kruunun kalastamo. Haapajärvellä oli kaksi taloa. Länsikolkassa Kiurujoen suussa sijainneen talon isäntänä oli Heikki Lappalainen, joka oli lähtöisin Joroisten Varkaudesta. Ruotaanlahdelle (Vanhala 093) asettuivat 1550-luvun alussa Heikki Lappalainen (s. noin 1490) ja hänen poikansa Olli Heikinpoika Lappalainen (s. noin 1520), jotka olivat joutuneet lähtemään Kuopionniemeltä pappilan perustamisen vuoksi. He olivat saaneet korvaukseksi maita Ruotaanlahdelta, joka nykyisin tunnetaan Siikalahtena.

Sonkajärven reitin varrella oli 1500-luvun puolivälissä yhteensä kuusi taloa, joista kolme sijaitsi nykyisen Iisalmen kaupungin alueella. Kaksi läntisintä taloa oli Viitäänjärven tienoilla: Markus ja Juntti Huttunen asuivat länsirannalla, ja Paavo Kääriäinen oli asettunut ilmeisesti Koukunjoen puoleiselle niemelle Kääriänmäelle. Kolmas talo sijaitsi Hernejärven Ihotunniemen alueella.



## 093 VANHALA

Ruotaanlahden Vanhalanniemi sijaitsee Iisalmi–Kiuruvesi-vesireitin läheisyydessä Haapajärvellä. Niemi on säilynyt perinteisenä avoimena viljelymaisemana. Vanhalan tilan historia ulottuu 1500-luvun puolivälin tienoille. Nimensä mukaisesti Vanhala on yksi vanhimmista verolle pannuista tiloista nykyisen Iisalmen kaupungin alueella. Kohde on merkitty Porovesi-Haapajärven osayleiskaavassa suojelukohteeksi. Tohtori Arvo M. Soinisen väitöskirjatutkimuksen (1961) perusteella Haapajärven länsirannalla sijaitsi yksi talo, joka oli pantu verolle 1546 mennessä. Vuoden 1552 verotietojen Olli Heikinpoika Lappalainen näyttää omistaneen lähes koko Haapajärven eteläpuoliset maat, alueita Pörsänmäestä sekä Kiuruveden Näläntöjävältä ja Luupuvedeltä.

Olli Heikinpoika Lappalainen sai maanomistukset Ylä-Savosta korvaukseksi siitä, että hän oli joutunut luovuttamaan maata Kuopionniemelle rakennettavalle Tavinsalmen seurakunnan pappilalle. Lappalaisen Ruotaanlahden tilan alkuvaiheista on säilynyt kaksi anekdikirjettä, joissa kruunu vahvisti maanomistajan. Erämaiden asuttamista Savossa valvonut Olavinlinnan päällikkö Kustaa Fincke mainitsee anekiksaaan vuodelta 1553: ”Siitä maasta, jonka Olli Heikinpoika Lappalainen on menettänyt Tavisalmen pappilalle, on hän saanut korvaukseksi jäljempänä mainitun maan, - - .” Anekin mukaan Ruotaanlahden paikka oli asumaton, mutta maa oli kuulunut Juhana (Junt-

ti) Hyvöselle, joka ei ollut halunnut asettua sinne. Anekissa maa-alueita kutsuttiin Rotjanpohjaksi.

Vuoden 1755 pitäjänkartalle Vanhalanniemeen on merkitty yksi pihapiiri merkinnällä Ruotaanlahti nro 1. Vuosisadan loppupuolella suoritetussa isojaossa tilan laajuus oli peräti 800 hehtaaria. Talon maat ulottuivat etelä-pohjois-suunnassa koko kylän läpi Paaspuuroon saakka.

Tila oli 1840-luvulle mennessä jakaantunut kahtia: Jussilaksi ja Lassilaksi, joista jälkimmäinen sijaitsi nykyisen Vanhalan kohdalla. Lassilan tila oli rippikirjojen perusteella Lappalaisen suvun omistuksessa 1840-luvulle saakka perinteisen mieslinjan mukaan ajateltuna. Kun isäntä Lauri Lappalainen (1767–1840) kuoli, hänen vävynsä Viljami Rytönen (1790–1862) jatkoi tilanpitoa. Tämän kuoltua isännyyden otti poika Taavetti Rytönen (1834–1913), jonka aikana tilaa alettiin kutsua Vanhalaksi. Taavetti Rytöksen aikana Vanhalan päärakennusta laajennettiin 1897. Hänen kuolemansa jälkeen tila tuli ainoan perillisen Jahveti Rytöksen (1876–1921) omistukseen. Jahveti oli Haukilahden Höyryvenhe Oy:n merkittävä osakas, ja talon rannassa oli komea kivinen laivalaituri. Jahveti Rytöksen aikana vauras talo monine renkineen, piikoineen ja torppareineen ajautui vararikkoon 1921.

Vanhalan tila siirtyi 1924 Jahveti Rytöksen leskeltä Aku Ryhäselä, joka seuraavana vuonna solmi avioliiton



*Ruotaanlahti nro 1 on merkitty 1750-luvun pitäjänkarttaan.*



*Vuoden 1844 pitäjänkartassa Vanhala-tila on jakaantunut Jussilaan ja Lassilaan, joista jälkimmäinen on nykyisen Vanhalan paikalla.*



*Vanhalan tila siirtyi 1920-luvun alkupuolella Aku Ryhäsen ja hänen puolisonsa Ailin (o.s. Korolainen) omistukseen. Lähde: Suomen maatilat, osa IV, 1933.*



Aili Korolaisen kanssa. Vanhalan tilan pinta-ala oli 1930-luvun alussa parisataa hehtaaria, josta peltoa 25 hehtaaria, luonnonniittyä 25 hehtaaria ja laidunta 20 hehtaaria. Metsämaata oli 126 hehtaaria. Vanhalassa harjoitettiin maanviljelyksen lisäksi karjataloutta. Ryhäset uusivat 25 lehmän navetan 1932. Sinne rakennettiin vesijohto ja automaattiset vesikupit. Kotieläimiä oli kolme hevosta, 16 lehmää, sonni, sika, 14 lammasta ja 12 kanaa. Tilalta myytiin maitoa, lihaa ja rehuja Iisalmen kaupunkiin, jonne oli vesitse hyvät yhteydet.

Pihan järven puoleiselle sivulle rakennettiin sittemmin uusi asuinrakennus, ja vanha päärakennus jäi pois asuinkäytöstä. Pihan ulkopuolella rannalla on säilynyt vanha hirsirakennus, joka aiemmin on ollut paja. Päärakennuksen itäpäädyistä lähtee koivukuja rantaan, jossa on vanha kivilaituri. Suuri eloaitta on rantaa johtavan koivukujan varrella. Koivukuja oli aiemmin päätulosuunta pihaan, kun Vanhalaan kuljettiin vesiteitse.

Vanha päärakennus on säilynyt poikkeuksellisen hyvin pääosin 1930-luvun ja sitä edeltäneessä asussa. Vaikka talossa ei ole asuttu vuosikymmeniin, huoneissa on edelleen jonkin verran vanhoja kalusteita, kuten tuvan ikkunaseiniä kiertävät penkit. Tuvan seinä on levytetty, ja uuni uusittu todennäköisesti 1950- tai 1960-luvulla. Talo on ollut aikoinaan varakas, mikä näkyy päärakennuksen koon lisäksi myös sisustuksessa. Huoneissa on muun muassa kaakelipinoitettuja kakluuneja, jotka ovat hyvin harvinaisia seudun talonpoikaistaloissa.



*Vuoden 1973 peruskartassa havmottuu Vanhalan piha-  
piiri: vanha päärakennus, sen vastapäätä navetta sekä  
länsi- ja itäisivustalla muita talusrakennuksia. Rannan  
kiviselle laivalaiturille vei koivukuja. Eloaitta ja paja  
sijaitivat rannalla.*

Päärakennuksen länsipäädyistä purettiin ja siirrettiin vuonna 1935 naapuriin vanha, jo ennen 1890-lukua rakennettu tupa. Tämä vanha osa on alkuperäisellä paikallaan vielä vuonna 1933 julkaistussa kuvassa *Suomen Maatilat* -kirjassa. Valokuvassa näkyy sekä vanha tupa että varhaiset avo- ja umpikuistit, joiden väliin on vanhan tuvan purkamisen jälkeen rakennettu nykyinen kuisti – tai todennäköisesti siirretty oikeanpuoleinen umpikuisti uudelle paikalle. Kuistin vanha paikka näkyy vielä seinässä. Vanhalan päärakennus oli maalattu ennen 1930-luvun puoliväliä keltaisella vesimaalilla, keittomaalilla. Nykyisen tuvan toinen pääty on ollut aiemmin eteinen, mikä selittää nyt ulkoseinässä näkyvät hirsisalvosten päät.



*Koivukuja rantaan ja eloaitta, joka on vuodelta 1905.*



*Vanhalan isännän Taavetti Lappalaisen (1834–1913)  
ruumissaatto vuonna 1913. Kirkkovene Siikalahden  
laiturissa. M. C. Samsonon, Kuopion kulttuurihistorial-  
linen museo, Victor Barsokevitsch.*



*Vanhalan päärakennus 1930-luvun alussa. Lähde: Suomen maatilat, osa IV, 1933.*



*Vanhassa päärakennuksessa on komeat kakluuniuunit. Kuva vuodelta 2011.*



*Vanhan päärakennuksen eteinen. Kuva vuodelta 2011.*



*Vanhan päärakennuksen iso tupa. Kuva vuodelta 2011.*



*Vanhalan vanha päärakennus vuonna 2011.*



*Vanhalan itäpäätty.*



### 031 VANHA-YLÄTALO

Vanha-Ylätalo lähitaloineen edustaa Iisalmelle tyypillistä vesireitin varrelle kehittynyttä vanhinta talonpoikaisasutusta. Vuoden 1755 pitäjäkartassa Jokelan kylä muodostuu yhdestä talosta ja sen kahdesta torpasta. Lähiympäristö oli metsäistä ylämaata. Tuossa vaiheessa tilan omisti talollinen Eero (Erik) Hämäläinen, joka oli kylän ensimmäisen asukkaan Olavi (Olof) Jokelaisen vävy. Eero Hämäläisen lanko Paavo Ryhänen mainitaan Jokelan isäntänä 1760-luvun loppupuolelta lähtien. Alatalo ja Ylätalo syntyivät Jokelan ensimmäiselle kantatilalle isonjaon yhteydessä muodostaen kumpikin ½ manttaalin tilat. Kummankin talon isännät olivat Paavo Ryhäsen poikia. Nimitykset Ylä- ja Alatalo mainitaan rippikirjassa ensimmäisen kerran 1805. Parin vuoden päästä Ylätalo jaettiin kahteen osaan: Ylätaloon ja Uusitaloon (Uupaikkaan).

Jokelan kylän ydin muodostui 1800-luvun puolivälissä neljästä talosta. Kylän rakenne on säilynyt hyvin nykypäivään saakka. Ylä- ja Alatalo sijaitsevat edelleen lähekkäin toistensa naapureina Matkusjoen varrella eli Sonkajärven reitillä, jota pitkin on kuljettu Oulujärvelle saakka.

Ylätalon ensimmäisenä isäntänä oli 1800-luvun alussa Eero (Erik) Ryhänen (1745–1805). Hänen jälkeensä tila periytyi isältä pojalta, ensin Paavo Ryhäselle (1771–1841) ja edelleen Eero Paavonpoika Ryhäselle (1794–1876). Kaikki isännät toimivat seurakunnan kuudennusmiehinä eli olivat kylänsä luottomiehiä. Eero Eeronpoika Ryhäsen (1836–78) kuoleman jälkeen Ylätalo oli pitkään perikunnan omistuksessa, kunnes Juho Ryhänen (1865–1944) hankki tilan omistukseensa 1900-luvun alussa. Yläpiha sijaitsee Jokelan kylätien ja Matkusjoen välissä viljelysten keskeltä nousevalla kummulla.

Ylätalon päärakennus on rakennettu hirrestä 1870 ja uusittu 1956. Siinä on kuusi huonetta. Osa talosta on siirretty naapuriin 1900-luvun alkupuolen jaon yhteydessä, kun Juho Ryhänen hankki Yläpihan omistukseensa. Tällaiset siirrot olivat verrattain yleisiä ennen vanhaan. Päärakennuksen ikkunat uusittiin yksiruutuisiksi vuonna 1962. Nykyiset omistajat palauttivat ikkunat moniruudulliseksi vuoden 2010 remontin yhteydessä.

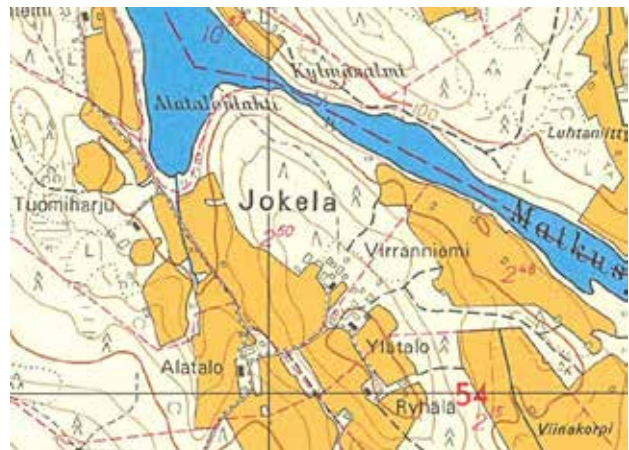
Pihapiirin rakennukset ryhmittyvät kylätien molemmin puolin. Sauna ja paja sijaitsevat hieman pihapiirin ulkopuolella, kuten aiemmin myös riihi. Paja on ollut



*Jokelan kylä on merkitty vuoden 1755 pitäjänkartalle. Ylätalon kohdalla on tilanumero 1. Talon läheisyydessä on kaksi torppaa, jotka kaikki sijaitsivat venereitin läheisyydessä. Yhteydet olivat Iisalmesta Sonkajärven ja Sukevan kautta Oulujärvelle.*



*Vuoden 1844 kartassa Jokelan kylän ydin muodostuu neljästä lähekkäisestä pihapiiristä. Ryhmäkylän tapainen rakenne on säilynyt hyvin, kuten vuoden 1973 peruskartta (alla) osoittaa.*



käytössä viimeksi 1960-luvulla. Ylätalon hirsinen karjarakennus on rakennettu 1926. Siinä on navetta ja talli. Pihapiirissä on myös toinen tallirakennus, joka on valmistunut hieman aiemmin 1916. Pajana on 1930-luvulta ja sauna vuodelta 1954. Luhtiaitasta kerrotaan, että se olisi aikoinaan, ilmeisesti Suomen sodassa 1808–09, toiminut venäläissotilaiden varas-

tona. Vuoden 1995 inventoinnissa oli pystyssä vielä lato ja 1950-luvulla rakennettu jäähuone, jossa oli kaksinkertainen hirsiseinä ja turve-eriste välissä. Anu ja Jaakko Kekkonen ostivat Ylätalon vuonna 2009. He remontoivat kylmillään ja lähinnä varastokäytössä olleen talon kodikseen. Perinteitä kunnioittaen tehty remontti on taltioitu blogiin [www.ylatalo.blogspot.com](http://www.ylatalo.blogspot.com).



*Yläpihan talon päärakennus.*



*Entinen talli on vuodelta 1916.*



*Luhtiaitta, joka palvelee myös autotallina.*



*Paja sijaitsee hieman pihapiirin ulkopuolella. Pajan katto uusittiin 2012.*



*Näkymä Ylätalon suuntaan etelästä*



## Varhaisin mäkiasutus

Supra-akvaattiset eli jääkauden jälkeen vedenpinnan yläpuolelle jääneet, vedenkoskemattomat vaara- ja mäkialueet olivat hyviä kaskimaita. Iisalmen kaupungin nykyisellä alueella on kolme vanhaa, jo 1500-luvun puolivälissä vakituisesti asuttua mäkikylää: Pörsänmäki (220 metriä), Ruotaanmäki ja Ryhälänmäki. Ruotaanmäen ja Pörsänmäen välinen mäkijono Riitamäki (193 metriä)–Tuohimäki (209 metriä)–Lapinmäki–Multamäki on vedenjakajaseutua. Itärinteeltä vedet valuvat Kiuruveden, Haapajärven ja Poroveden kautta Saimaaseen. Länsipuoli taas ohjaa vedet Lampaanjärven ja Pielaveden kautta Päijänteen vesistöön.

Veroluetteloiden mukaan Iisalmen mäkialueilla oli varhaista kaskiasutusta 1500-luvun puolivälissä vain kahden talon verran. Joroisista sukunsa erämaille asettunut Lauri Rautaparta oli pystyttänyt talonsa Pörsänmäelle. Talo pistettiin verolle 1548 Olli Rautaparran nimellä ja hänen jälkeensä Lauri Rautaparran. Salahmin reitin asutukseen liittyy läheisesti Ryhälänmäessä Latokkasuon eli Latukkasuon tienoilla ollut talo. Taloa asuivat Lauri Pulkkinen ja Antti Mäkeläinen.

Iisalmen vanhasta pitäjäkartasta voi havaita, että vakituista asutusta oli 1700-luvun puoliväliin

mennessä syntynyt Pörsänmäen ja Ryhälänmäen lisäksi monille muillekin korkeille paikoille, kuten Multamäelle ja Ruotaanmäelle. Mäkiasutuksen ympärille pitäjänkarttaan oli merkitty hyviä havu- metsiä ja kaskimaita. Pörsänmäen seudulle oli kehittynyt jo usean talon muodostama mäkikylä.

Iisalmen seudun asutus alkoi yksittäisistä taloista. Niiden läheisyyteen saattoi syntyä ajan mittaan ja maaston salliessa taloryppäitä, mäki- tai järvenrantakylä. Verotusasiakirjoissa on 1640-luvulla merkitty nykyisen Iisalmen alueelle kolme haja-asutuskyllää: Ruotaanmäki, Porovesi ja Ulmala. Taloja oli nykyisen Iisalmen kaupungin alueella (mukaan luettuna Nerkoon kylä kokonaan) noin viisikymmentä. Taloista lähes kolmannes oli veronmaksukyvyttömiä, mikä osaltaan osoittaa elämän niukkuutta ja ankaruutta.

Vanhimpien kylien lisäksi Iisalmen salomailla oli käynnissä paikallista uudisasutusta, kun seudulle asettuneiden kaskeajien jälkipolvet hakivat paikkaansa vielä asumattomilta metsäseuduilta. Samalla muualta tulleiden uudisasukkaiden määrä väheni. Iimäki on esimerkki siitä, kuinka kaskiasutus levisi sisemmäs järvien rannoilta viimeistään 1700-luvun lopulla. Iimäelle syntyi pieni, kolmen talon mäkikylä.

## 080 SALOMAA

Salomaan tila edustaa vanhaa mäkiasutusta. Pörsänmäellä oli uudisasutusta ainakin jo 1500-luvun puolivälissä. Korkea mäki havumetsineen oli erinomaista kaskimaata. Lähellä olevat Pitkän- ja Pörsänjärvet antoivat mahdollisuuden myös kalastamiseen. Vuoden 1755 pitäjänkartan mukaan Pörsänmäen ympäristössä oli runsaasti kaskimaita. Etelä- ja pohjoispuoliset rinteet olivat hyvää kaskeamiseen, itäpuolisilla alueilla kasvoi kuusi- ja mäntymetsiä tulevia kaskia varten. Koillispuolella oli ilmeisesti ollut kaskiviljelystä, sillä siellä oli kartan mukaan hyvää multamaata ja lehtimetsää.

Kaskeajien uudisasutuksesta muotoutui vähitellen perinteinen savolainen mäki kylä useine taloineen ja torppineen. Pörsänmäen taloja asuttivat suurperheet, joissa oli monta sukupolvea ja myös sisarusten perheitä. Nykyisen Salomaan tilan paikalle on 1700-luvun pitäjänkartalle merkitty kolmen tilan muodostama yhtenäispiha. Salomaan tilan juuret ulottuvat ennen kaikkea tilanumeroon 5, jota isännöi tuolloin Paavo Ruotsalainen.

Pörsänmäen kylän tilaa nro 5 kutsuttiin viimeistään 1700-luvun lopulta lähtien Heimolaksi. Nykyisen tilan tuuliviirissä on vuosiluku 1782, jolloin Ikäheimot ovat tulleet tilanomistajiksi. Isäntä Samuli Ikäheimo (1754–1808) kuoli punatautiin sotakeväänä 1808. Hänen jälkeensä tilaa isännöi vävy, Inkeri-tyttären



*Nykyisen Salomaan tilan kohdalla oli 1700-luvulla useamman tilan muodostama Pörsänmäen kylä. Salomaa sijoittuu kolmen tilan yhteiseen pihapiiriin.*

(1791–1842) mies Juho Rissanen (s. 1780).

Tilanumero vaihtui Pörsänmäki 12:ksi isonjaon ja uuden verollepanon tarkistuksen jälkeen 1830-luvulla.

Pörsänmäen Heimola oli 1800-luvun puolivälin tienoilta talollisen Petteri Hyrkäksen (1799–1870) isännyydessä. Hän oli naimisissa Samuli Ikäheimon nuorimman tyttären Marian (1805–70) kanssa. Henkikirjojen mukaan seuraava sukupolvenvaihdos tehtiin 1864, jolloin Petteri Hyrkäksen vävy Heikki Juho Saxman (s. 1835) ja tytär Miina Hyrkäs (s. 1842) jatkoivat tilanpitoa.

Heikki Juho Saksmanin poika Israel (s. 1861) otti Heimolan isännöyden 1901. Hän muutti vuoden 1906 suuressa sukunimien suomalaistamisallossa nimensä Salomaaksi. Vuoden 1920 pitäjänkartalla tilanimeksi on edelleen merkitty Heimola. Israel Salomaa hankki omistukseensa läheisiä tiloja, ja hänestä tuli paikallinen suurmaanomistaja. Tilaan liitettiin Mäkelä (Pörsänmäki 15) vuonna 1901 ja Konttila (Pörsänmäki 82) vuonna 1911. Israel Salomaan jälkeen Heimolaa isännöi Heikki-poika (s. 1889) vuodesta 1916 lähtien. Laajentuneen tilan nimeksi otettiin Salomaa. Vuoden 1973 peruskartassa näkee hyvin maanomistuksen ja sitä kautta maatalouden harjoittamisen keskittymisen Salomaan tilalle entisen ryhmäkylän sijaan.

Salomaan tila oli laajuudeltaan reilusti yli tuhat hehtaaria 1930-luvun alkupuolella. Peltoalaa oli 30 hehtaaria, luonnonniittyä 13 hehtaaria ja laidunta 17 hehtaaria.

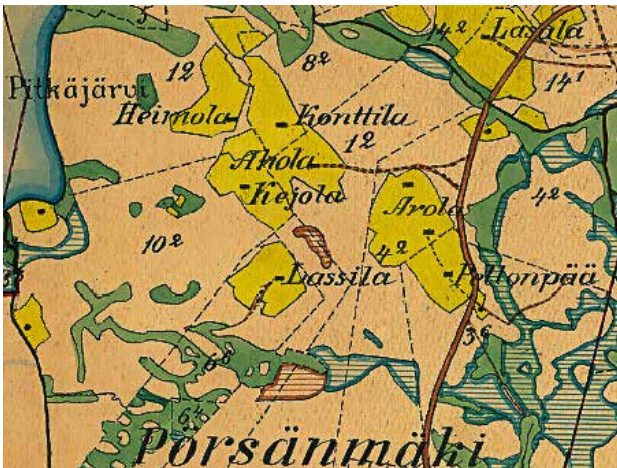


*Heimola on merkitty numerolla 12 Iisalmen pitäjänkarttaan 1844.*



Valtaosa maasta oli havumetsää. Ennen torpparilakia 1918 Salomaan tilalla oli ollut seitsemäntoista torppaa, mikä osaltaan kertoo tilan vauraudesta. Salomaan pihapiiri sijaitsi viljelysten keskellä ja kylätien varrella. Kaikki rakennukset olivat puisia navettaa myöten. Uusi päärakennus rakennettiin Heikki Salomaan aikana 1927. Siinä oli seitsemän huonetta. Tila oli aikanaan moderni. Kaikissa rakennuksissa oli 1930-luvun alussa tuulimoottorilla toimivat vesijohdot

ja navetassa automaattiset juomakupit. Kotieläiminä olivat neljä hevosta, yli kaksikymmentä lehmää, sonni, kaksi sikaa, viisi lammasta ja kuusi kanaa. Salomaat myivät kermaa, lihaa ja rehuja Iisalmeen. Tilalla oli myös pärehöylä ja käyttövoimana höyrykone. Tilan rakennuskantaa on sittemmin uusittu. Erikoisuutena on säilynyt pärepintainen aittarakennus sekä uudelleen rakennettu tuulimylly.



Heimola ja muuta Pörsänmäen kyläasutusta vuoden 1920 pitäjänkartassa.



Heikki Salomaa kehitti tilaansa 1910–40-luvuilla. Hän toimi Iisalmen maalaiskunnan kunnanvaltuutettuna 1937–42. Lähde: Suomen maatilat, osa IV, 1933.



Salomaan tiloihin yhdistettiin 1900-luvun alkupuolella useita läheisiä tiloja. Vuoden 1973 peruskartassa huomottuu hyvin, kuinka kylätie kulkee pihapiirin läpi. Tien koillispuolella on asuinrakennus, lounaispuolella navetta. Lisäksi pihapiiriin on kuulunut useita muita talousrakennuksia.



Salomaan päärakennus.



*Heimolan eli Salomaan pihapiiriä vuonna 1954. Kuvasta näkyy, että 1920-luvun lopulla rakennettu päärakennus on tehty vanhemman, 1800-luvun lopulta peräisin olleen asuinrakennuksen yhteyteen. Kuva: Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.*



*Näkymä kylätieltä tuulimyllylle.*



*Salomaan tila sijaitsi Pörsänmäen kylätien varrella. Uusi päärakennus valmistui vuonna 1927. Suomen maatilat IV, 1932.*



*Salomaan erikoisuus on pärepintainen aitta.*



## 027 PEHKOLA

Pehkola on yksi kolmesta Iimäen talonpoikaistaloista, jotka edustavat perinteistä savolaista mäkikyläasutusta. Iimäen kaltaiset korkeat mäet olivat kaskeajille otollista viljelymaata. Vuoden 1755 pitäjäkartassa Iimäelle on merkitty autio tontti (Idensalmi 4), mistä voi päätellä, että Iimäellä oli tätä aiemmin asuttu. Kartassa Iimäen seutua kuvataan edulliseksi kaskimaaksi ja luoteispuolella olleen suon katsottiin soveltuvan niittymaaksi. Tietä Iimäelle ei 1700-luvun karttaan ole merkitty.

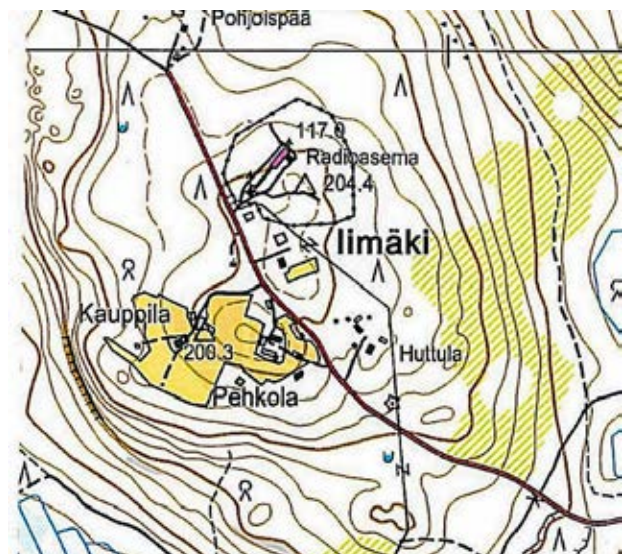
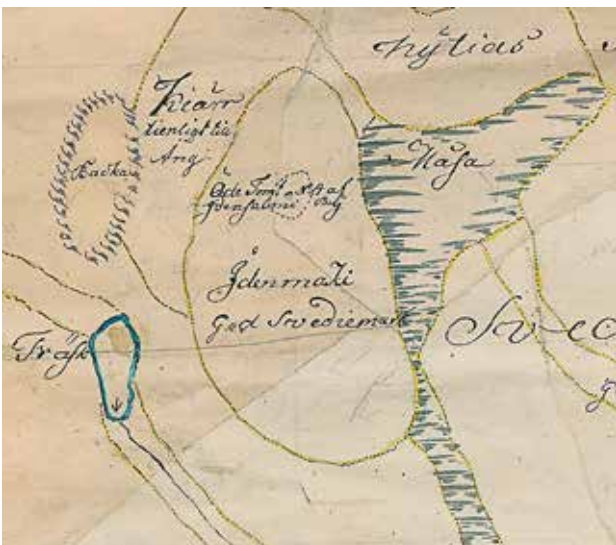
Rippikirjoihin Iimäki on paikannimenä kirjoitettu ensimmäisen kerran 1805, jolloin siellä asui Kauppisia. Vuoden 1844 kartan perusteella Iimäellä sijainnut tila oli jaettu kahteen osaan: Kauppilaksi ja Huttulaksi. Henkikirjojen perusteella Iimäelle syntyi 1860-luvun alkupuolella kolmas tila. Uutta tilaa alettiin kutsua Pehkolaksi, kun Adolf Pehkonen (s. 1839) hankki tilan omistukseensa viimeistään 1884 mennessä. Näin Iimäelle oli muodostunut kolmen talon perinteinen mäkikylä, minkä rakenne hahmottuu edelleen maisemassa, korkeasta radiomastosta huolimatta.

Pehkolan yhtenäinen, hirsirakennusten muodostama vanha maatilakeskus sijaitsee suunnilleen korkeimmalla kohdalla Iimäellä, josta avautuu laaja näköala länteen ja etelään. Nurkistaan avoin, suorakulmainen pihapiiri on säilynyt verrattain eheänä. Riihi ja sauna ovat perinteisesti hieman pihapiirin ulkopuolella,

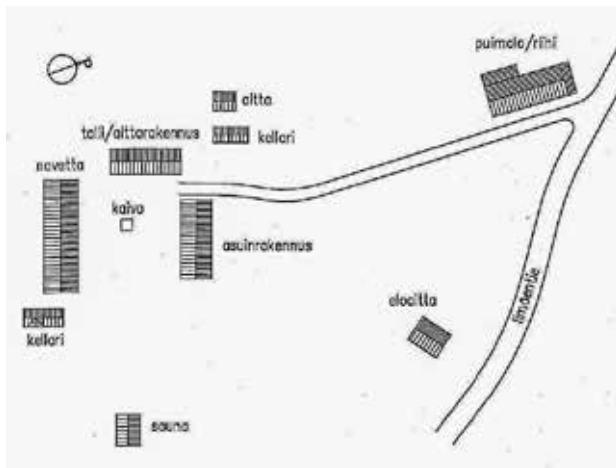
kuten myös eloaitta. Lähes kaikki rakennukset ovat 1800-luvun loppupuolelta. Asuinpihassa on säilynyt alkuperäinen paritupa, vuoraamaton navetta karjalatoinneen ja seudulle tyypillinen tallin ja aitan yhdistelmä.

Pehkolan päärakennus on perinteinen paritupa, jonka vanhin osa on ollut alun perin savupirtti. Muis-titiedon mukaan tupa muutettiin uloslämpiviäväksi vuonna 1901. Kammaripääty remontoitiin ennen talvisotaa 1939. Rakennus kengitettiin 1960-luvulla ja lämpöeristettiin ulkopuolelta 1980-luvulla. Samalla asennettiin uudet, mutta vanhanmalliset ikkunat. Toinen pääty on hirsipinnalla. Tuvassa on 27 leivän uuni, jonka pankolle johtavat puuportaat. Kerrotaan, että uunin kivet olisi ajettu hevosella 40 kilometrin päästä. Uuni oli tehty hirsisokkelille, mikä oli tavallista Savossa. Sokkelissa oli tilaa kanoille talviaikaan.

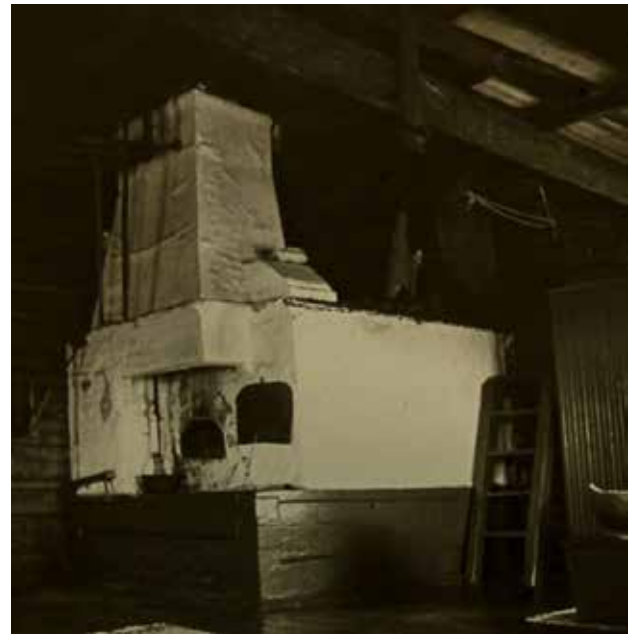
Pehkolan pihapiirissä on säilynyt myös 1800-luvun karjasuoja lantaloineen ja heinäsuojineen. Myös tallin ja jauho- ja vaateaittojen yhdistelmä edustaa perinteistä savolaista pihapiiriä. Tyypillistä on myös aittojen runsaslukuisuus. Paloturvallisuuden vuoksi riihi oli aina pihapiirin ulkopuolella. Riihessä kuivatettiin uunin lämmössä viljan lyhteet, jotka sitten varstan avulla pui-ttiin riihen lattiaa vasten. Pehkolan riihessä oli erillinen puimala ja ruumenus, johon puinnin jälkeen laitettiin olkisilput ja akanat. Kaivo on käytännöllisesti keskellä pihaa, jossa on säilynyt myös kaksi kellaria. Pehkolan pihapiiristä avautuvat komeat näkymät etelään.



*Iimäelle oli merkitty autio asuinpaikka 1750-luvun puolivälissä. Peruskartassa vuodelta 2011 hahmottuu kolmen tilan muodostama tyypillinen savolainen mäkikylä Iimäellä.*



*Pehkolan pihapiiri. Piirros.*



*Pehkolan tuvan iso uuni. Kuva: Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.*



*Pehkolan päärakennus on perinteinen paritupa. Tulokulma pihapiiriin avaa näkymän savolaiseen pihapiiriin.*



*Karjalato (vasemmalla), keskellä lantala ja navetta oikealla.*





*Pehkolan talli, jauhoaitta ja vaateaitta.*



*Vasemmalla pikkuaitta ja pärekattoinen kellari. Oikealla Pehkolan eloaitta, joka on hieman pihapiirin ulkopuolella.*

*Kaivo on keskeisellä paikalla pihapiiriä.*



*Puimala ja riihi, etualalla ruumenus.*



*Näkymä Pehkolasta etelään.*

## Vaurastuvat maatilat

Vuosien 1808–09 sodan jälkeen Suomen suuriruhtinaskunnan yhteydet Pietariin avautuivat. Voilla ja haloilla oli suurkaupungissa kysyntää. Esimerkiksi parikkalalaisia voisaksoja kulki 1800-luvun alkupuolella Iisalmella asti. Sanomalehdissä ilmestyi 1840-luvulla juttuja, joissa kerrottiin Iisalmen pitäjän olevan merkittävä voin-tuottaja. Ylä-Savossa oli karjankasvatukseen soveliaita rantaniittyjä ja kaskiahoja. Paikallisen maatalouden pääpaino alkoi siirtyä viljanviljelystä karjankasvatukseen varsinkin 1860-luvun suurten nälkävuosien jälkeen. Kun Nerכון (1869) ja Ahkiolahden (1874) kanavoinnit valmistuivat, voin vienti helpottui ja voimistui Iisalmen alueella. Pietarin lisäksi suomalaisella voilla oli kysyntää varsinkin Saksassa ja Englannissa.

Suurten nälkävuosien jälkeen voista puhuttiin savolaisissa sanomalehdissä ”keltaisena kultana”, ”kultamöhkäleenä” ja ”kulta-aarteena”. Karjatalous alkoi talollisten silmissä vaikuttaa monin tavoin houkuttelevammalta vaihtoehdolta kuin viljanviljely. Kaskeaminen oli periaatteessa jo kiellettyä, eikä sopivia kaskimetsiä enää ollut entiseen malliin tarjolla. Viljanviljely oli sääolojen armoilla, ja halpaa venäläistä viljaa alettiin tuoda laivalasteittain Ylä-Savoonkin. Maatalousseurat ja karjanjalostusyhdistykset ohjasivat määrätietoisesti talollisia tuotantosuunnan muutokseen. Peltosalmen karja- ja meijerikoulu (113 Peltosalmi) aloitti toimintansa 1875. Iisalmen nuoren kauppalan kauppiaat alkoivat perustaa monialaisia kauppahuoneita meijereineen, myllyineen, sahoineen ja kauppalaivastoineen. Iisalmen teollistumisen varhaisvaihe perustui vahvasti ympäröivään maaseutuun, sen metsiin ja karjatalouteen.

Maidon tuotanto tehostui erityisesti 1880-luvulta lähtien, kun reutilanne parani heinäviljelyn ansiosta ja maidonjalostus helpottui meijeritekniikan kehittymisen myötä. Teollinen voinvalmistus alkoi vuoden 1878 jälkeen, kun separaattori alkoi nopeasti levitä suomalaiselle maaseudulle. Aluksi kauppiaat keräsivät syksyisin voita pienistä kylämeijereistä. He perustivat

myös omia meijereitään. Iisalmen osuusmeijeri aloitti toimintansa 1904. Maito ja kerma kuljetettiin sinne aluksi niin hevoskyydillä kuin paikallisia laivareittejä pitkin. Lisäksi kaupungissa toimi 1900-luvun alkuvuosista lähtien Savo-Karjalan Osuusteurastamo. Ylä-Savossa oli myös vihreää kultaa, metsiä. Puutavarayhtiöt ostivat 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alussa tiloja paikallisilta talollisilta. Iisalmeenkin perustettiin muutamia sahoja.

Voikauppa ja metsäkaupat vaurastuttivat iisalmelaisia talollisia. Tämä näkyi myös pihapiirien rakennuksissa: asuintalot ja navetat suurenivat, aittojen lukumäärä kasvoi. Navettojen taso ja varustus lisääntyivät. Isoimmissa taloissa oli jopa pieniä kylämeijereitä. Havainnollinen esimerkki 1800–1900-luvun vaihteen vauraista, todellisista mahtitaloista on Viitaan kylän Lyyra (125), jossa karjanhoitoon ja maanviljelykseen yhdistyi talonpoikaiskauppa. Vuraat talolliset osallistuivat 1800-luvun loppupuolelta lähtien aktiivisesti paikalliseen päätöksentekoon ja kuntiensä kehittämiseen, kun uusi kunnallishallinto otettiin Suomessa käyttöön. Iisalmen maalaiskunnan luottamushenkilöissä oli runsaasti isojen talonpoikaistalojen isäntiä. Esimerkiksi Ylemmäisen Sirviöstä (029) kehittyi merkittävä maataloustila 1900-luvun taitteessa ja omistajista yläsavolaisia talouselämän vaikuttajia.

Iisalmen maalaiskunta säilyi historiansa loppuun saakka vankkana maatalouspitäjänä. Vuonna 1950 kunnan työssäkävivistä asukkaista kaksi kolmasosaa sai toimeentulonsa maa- ja metsätaloudesta. Peltoa maalaiskunnan kokonaispinta-alasta oli yli kymmenesosa. Kaupungin ja maalaiskunnan kuntaliitoksen aikaan 1960–70-luvun vaihteessa noin puolet Iisalmen maalaiskunnan väestöstä sai elantonsa maa- ja metsätaloudesta. Iisalmen kaupunki kuului kuntaliitosvuonna 1970 peltoalaltaan Suomen suurimpiin maatalouskuntiin: pinta-alasta noin 15 prosenttia oli peltoa. Maa- ja metsätalous oli kaupunkilaisten merkittävin elinkeino ja työllisti joka neljännen ammatissa toimivan iisalmelaisen.



## 125 LYYRA

Viitaan Lyyran talo oli aikoinaan Iisalmen mahtitaloja. Lyyrat vaurastuivat 1800-luvun loppupuolelta lähtien ennen kaikkea karjataloudella ja puukaupoilla. Viitaanjärven itärannalla sijaitsevan Lyyran maat olivat vanhoja kaskialueita, jotka verotietojen perusteella kuuluivat 1550-luvulta lähtien Rutakon Huttusille. Ensimmäinen tunnettu Lyyra-suvun edustaja Viitaalla oli ylioppilas Johan Lyyra, joka asettautui Viitaanjärven itärannalle suuren Pohjan sodan jälkeen 1721. On arveltu, että hän oli Iisalmessa kappalaisena 1669–78 toimineen Petrus Henrici Lyyran (k. 1678) poika. Ylioppilas Johan Lyyra kirjoittautui 1708 opiskeli-

jaksi Turun Akatemiaan, mutta värväytyi kuitenkin pian armeijaan ja joutui suuressa Pohjansodassa venäläisten vangiksi vuonna 1710. Vasta sodan päätyttyä Johan Lyyra pääsi vankeudesta ja muutti Iisalmeen.

Johan Lyyran jälkeen tilaa isännöi ilmeisesti hänen poikansa Samuli Lyyra (s. 1723). Lyyran tilan kerrotaan olleen suurimmillaan kolmetuhatta hehtaaria. Asuinpaikka sijaitsi edullisesti Viitaanjärven kautta kulkevien venereittien ja talviteiden läheisyydessä. Isossajaossa kruununtila (Viitaa 1) jaettiin kahtia. Toisen puolen lunastivat vuonna 1804 Samuli Lyyran pojat Antti (s. 1759) ja Petteri (s. 1767) perintötilakseen. Siitä muotoutui Lyyran tila (Viitaa 1).



*Pitäjäntkartassa 1755 (vas.) Lyyra (Viitaa 1) on merkitty Viitaanjärven itärannalle. Talo sijaitsi lähellä sekä venereittiä että reellä ajettavaa talvitietä. Isonjaon jälkeisessä pitäjänkartassa (kesk.) vuodelta 1844 näkyy jo Lyyran sukutilan jakaantuminen Lyyraan ja sen pohjoispuolella olevaan Lappalaan. Vuoden 1973 peruskartassa (oik.) erottuu suurikokoinen Lyyran päärakennus sekä joukko talusrakennuksia.*



*Lyyran päärakennus todennäköisesti 1985 kuvattuna. Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.*

Toinen puolisko tunnetaan nykyisin Lappalana. Vuoden 1844 pitäjäkartassa Lyyralla on kahden muun asuintalon kanssa yhteiset pihapiirit.

Petteri Lyyran poika Samuli (1796–1866) vaurastui ilmeisesti voi- ja metsäkaupoilla ja rakensi Lyyran piha-piiriin poikkeuksellisen suuren päärakennuksen, johon käytettiin Vieremän Pitkämäestä uittamalla tuotuja vanhoja hirsiiä. Päärakennus uusittiin vuoden 1916 tienoil-la, kun Lyyran taloa isännöivät Samulin pojanpoika Paa-vo (s. 1868) sekä tämän pojat Ananias ja Gideon Lyyra. Päärakennus oli viimeistään tuolloin kaksikerroksinen.

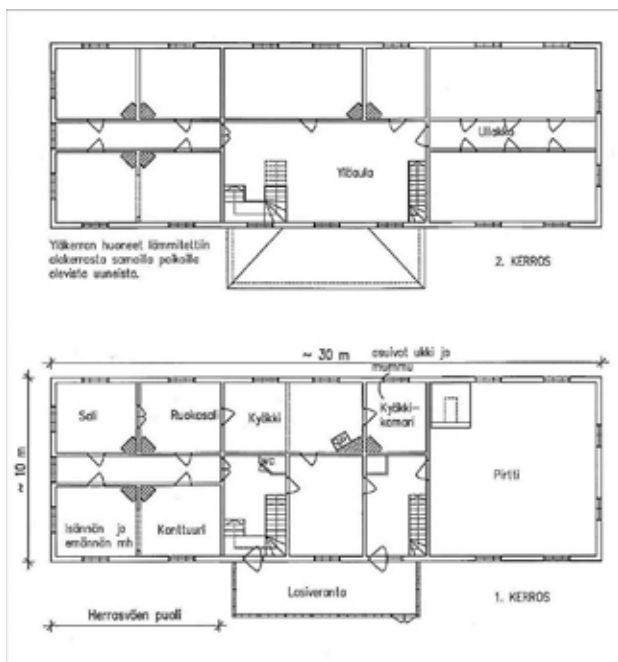
Lähteistä ei selviä, mitä päärakennuksen uusiminen 1910-luvulla kaikkiaan käsitti, mutta rakenteista ja yksityiskohtien tyylistä on voitu päätellä, että muutoksia on tehty paljon. Tällöin asennettiin jugend-vaikutteiset ikkunat vuorilautoineen ja ulkoverhous. Myös kuisti on 1910-luvulta. Vuoraukseksi tuli kapeahko paneeli, lukuun ottamatta päätykolmioita, jotka laudoitettiin pystyyn. On myös mahdollista, että rakennusta on jatkettu länsipäädyn puolelta. Tätä puoltaisi länsipäädyn ylä- ja alakerrassa olevat käytävät, joita ei vielä 1800-luvun puolivälin asuinrakennuksissa käytetty. Tyypillisesti 1800-luvun suurtilojen asuinrakennuksissa huoneista toisiin kuljettiin suoraan ilman käytäviä.

Muutostöiden yhteydessä 1910-luvulla rakennettiin lämmitys-uunit, jotka nekin ovat tyyppiltään melko harvinaisia ja kertovat isäntävään innostuksesta

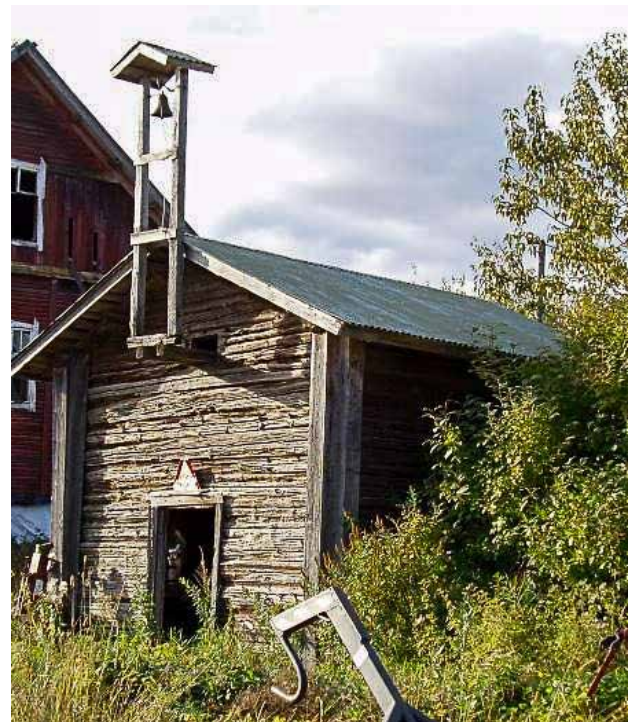
uusiin tekniikoihin. Yläkerran uunit lämmitettiin alakerran huoneista. Tämä onnistui, koska yläkerran uunit sijaitsivat samalla kohtaa kuin alakerran uunit. Päärakennuksen päätykolmioiden yläosat oli ainakin 1930-luvulla maalattu valkoiseksi, kuten myös navetassa ja pihanpäässä. Koska päätykolmiot ja katto ovat rakenteiltaan 1900-luvun vaihteen tyyppiä, on mahdollista, että rakennusta korotettiin vasta tällöin.

Lyyran päärakennus on suuren kokonsa (noin 10 x 30 metriä, 13 huonetta) ja erityisesti korkean hahmonsua vuoksi poikkeava suomalainen maalaistalo. Kahden asuinkerroksen lisäksi talossa on sekä ullakko että kellari. Rakennuksen jugend-ajan ilme on harvinainen Pohjois-Savossa. Talo on ollut asuinkäytössä viimeksi 1983, jolloin läheisyyteen valmistui uusi asuintalo.

Lyyran tilan pinta-ala oli 1930-luvulla runsaat 140 hehtaaria, josta peltoa oli 35 hehtaaria, viljeltyä laidunta 14 hehtaaria ja luonnonniittyjä kaksi hehtaaria. Kaikkiin rakennuksiin tuli vesijohtovesi, ja karjasuojissa oli automaattiset juomakupit. Kotieläimiä olivat kolme hevosta, 29 lehmää, sonni, neljä sikaa, yksitoista lammasta ja 42 kanaa. Lyyrat möivät kermaa, viljaa, lihaa, perunoita ja rehuja Iisalmeen. Karjanhoito oli ensiluokkaista, ja Lyyra oli maatalouden ja karjanhoidon harjoittelutila. Maataloutta oli koneellistettu. Tilalla oli valssimylly, halkaisu- ja katkaisusirkkeli, traktori ja pärehöylä. Lyyran vanhoista rakennuksista on jäljellä päärakennuksen lisäksi vain pieni aitta vellikelloineen. Aitta



Lyyran päärakennuksen pohjapiirros.





sijaitsee päärakennuksen itäpäädyn läheisyydessä. Asuinrakennusta vastapäätä oli suurikokoinen, alaasastaan luonnonkivinen ja yläosaltaan hirsinen navetta. Navetan lantala sijaitsi kellarissa, mikä oli erittäin harvinaista Iisalmen seudulla. Ratkaisua on käytetty yleisemmin Etelä- ja Länsi-Suomessa. Lyyran pihapiiriin kuului myös sementtitiilistä vuonna 1929 rakennettu sikala. Rannan suuntaisesti, suorakulmaisesti navettaa ja päärakennusta vasten oli pihanpää, joka toimi aikoinaan myös kouluna. Lyyra oli jo 1800-luvun puolivälissä sekä väkimäärältään että maa-alaltaan kylän mahtitalo, ja taloa kutsuttiinkin

kartanoksi Ana Lyyran ollessa isäntä. Tilalla oli parhaimmillaan 50 lehmän karja. Talossa työskentelivät assistentti, puutarhaneuvoja, perheiden lastenhoitajat, karjakko ja karjapiiat. Pirtissä asuivat sahamiehet, rengit ja kulkumiehet. Talon rantaan oli tehty laivalaituri, jota myös kyläläiset käyttivät ja jossa höyrylaivat säännöllisesti pysähtyivät. Lyyran konttuurissa hoidettiin myös laivaliikenteen ja Osuuskassan asioita. Maanviljelijä Ana Lyyra oli toimelias ja vaikutusvaltainen mies. Hän kuului *Iisalmen Sanomien* perustajiin 1925 ja oli maalaisliittolaisena kunnanvaltuutettuna Iisalmen maalaiskunnan valtuustossa yli kolmekymmentä vuotta.



*Kuva 4. Häät Lyyran tilalla 1930-luvulla. Kuva rannasta, vastaanottoväki odottaa laivalta saapuvaa morsiusparia. Edessä isäntä Ana Lyyra, oikealla navetta, takana päärakennus ja niiden välissä pihanpää.*

*Lyyran talo kuului 1900-luvun alkupuolella vauraimpiin talonpoikaistaloihin Ylä-Savossa. Kuvassa Yrjö Lyyran häät 1930-luvulla. Hääväki odottaa Pitkäkoski-laiavaa, jolla matkattiin vihille Iisalmen maaseurakunnan kirkkoon (nyk. Kustaa Aadolfin kirkkoon). Iisalmen Kameraseuran arkisto.*

*Lyyran vanha päärakennus on nykyisin autiona ja hoitamattomana hälyttävässä kunnossa. Kuva otettu vuonna 2011.*



## 029 SIRVIÖ

Ylemmäisen rannalla sijaitseva Sirviön tila edustaa 1800–1900-luvun vaihteen tienoilla maa- ja metsätaloudella vaurastunutta yläsavolaista maatilaa. Säilyneiden kirjallisten lähteiden perusteella tilan historia ulottuu 1700-loppupuolelle. Tilaa ei ole merkitty vielä 1755 kartalle. Kotivävyksi Ylemmäisille tullut Antti Roponen (1745–1809) raivasi perheelleen uudistilan, jota alettiin kutsua Ropolaksi. 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä

tilaa isännöi niin ikään kotivävyksi Ropolaan tullut Joonas Honkanen (1767–1845) puolisonsa Maria Roposen (1780–1843) kanssa. Heidän jälkipolvensa omistivat tilan 1860-luvun alkuun saakka.

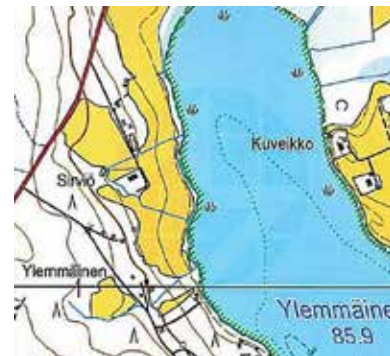
Tila siirtyi Sirviön suvulle vuonna 1861. Aukusti Sirviö (1811–82) ja hänen vaimonsa Marketta Eskelinen (1814–81) muuttivat Sonkajärven Rutakolta Ylemmäisille 13. huhtikuuta 1863 päivättyllä muuttokirjalla. Aukusti Sirviön poika Pekka (1844–1912) jatkoi tilanpitoa, ja tämän poika Ville



*Pitäjänskartassa vuodelta 1844 on merkitty nykyisen Sirviön tilan kohdalle asuintontti (ylin punainen piste) Ylemmäisen järven rannalle.*



*Sirviön tila (Iisalmi 9<sup>2</sup>) on merkitty vuonna 1920 painettuun pitäjäkartaan (vasemmalla), jossa näkyy jo läheinen rautatiekin. Kylätie halkoo pihapiiriä. Karttaan tilan nimeksi on merkitty Sirvus. Nykyisin kylätie ei enää kulje pihapiirin läpi, vaan se on siirretty kulkemaan lännemmäksi, kuten vuoden 2011 kartta (oikealla) osoittaa.*



*Sirviön pihapiiriä 1910-luvun alussa. Kylätie kulki pihapiirin läpi, mikä oli tyypillistä vielä 1900-luvun alkupuolella, kun autoliikenne oli verrattain vähäistä. Ennen 1927 rakennettua karjakartanoa talousrakennukset muodostivat päärakennuksen kanssa perinteisen pihapiirin. Navetta sijoittui asuintalon ja järven väliin. Kuvassa talon isäntä Ville Sirviö (1874–1952). Samuel Sirviön yksityiskokoelma.*



Sirviö (1874–1952) sai isännyyden vähitellen itselleen. Ville Sirviö hoiti tilaa vuosikymmeniä yhdessä puolisonsa Miinan (o.s. Kiiskinen) kanssa.

Ylemmäisen Sirviö sijaitsee noin kymmenen kilometrin päässä Iisalmesta. Ylemmäisen kylätie kulki pihapiirin halki. Ennen 1950-lukua kylätie siirrettiin lännemmäksi ja Sirviöön lähti kylätieltä oma yksityinen tiensä. Iisalmi–Ylivieska-rautatien valmistuminen

1920-luvulla paransi yhteyksiä kaupunkiin. Ylemmäisen pysäkille oli matkaa Sirviöstä puolitoista kilometriä.

Sirviön päärakennus on 1800-luvulta, ja se on ollut alkuaan nykyistä pelkistetympi. Esimerkiksi kuistin frontonit eli päätykoristeet on rakennettu vasta 1900-luvun alkupuolella. Niissä näkyy vaikutteita Pohjois-Amerikasta: Ville Sirviö työskenteli muutaman vuoden Coloradossa Telluriden kaivok-



*Sirviön päärakennus 1990-luvun alussa ennen ennallistavaa peruskorjausta. Kuva: Kuopion kulttuurihistoriallinen museo.*



*Sirviön karjakartano vuodelta 1927. Suomen maatilat IV, 1932.*

silla 1900-luvun alussa. Muutoksia on tehty myös 1950-luvulla. Rakennus on korjattu 1990-luvun alussa vuosisadan alkupuolen tyyliä kunnioittaen.

Sirviön tilan pinta-ala oli 1930-luvun alussa yhteensä 140 hehtaaria, josta peltoa oli 30 hehtaaria, luonnonniittyä 4 hehtaaria, raivattua laidunta 24 hehtaaria ja metsämaata lähes 80 hehtaaria. Tilalla oli hyvät edellytykset karjataloudelle. Päärakennuksen tuntumaan, hieman pihapiirin ulkopuolelle Ville Sirviö rakennutti ison, useampikerroksisen karjakartanon sementtitiilistä vuonna 1927. Siinä oli 40 lehmän navetta, kuuden hevosen talli, sikala, kanala sekä karjakeittiö, maituhuone, jäähuone, kalustovaja ja karjanhoitajan huone. Karjakartano on kooltaan, malliltaan ja raken-

nustekniikaltaan ainutlaatuinen Iisalmen seudulla ja harvinainen koko Suomessa. Entisenä kaivosmiehenä Ville Sirviö ampui taidokkaasti kallioon isot virtsa-altaat (-1 kerros) ja valoi välipohjan, jonka päälle tuli lantala (0 kerros). Ensimmäiseen kerrokseen sijoitettiin lehmät ja ylimmäiseen kerrokseen ”heinävinni”.

Sirviön karja oli iso 1930-luvulla: 38 lehmää, sonni, kolme hevosta ja 30 kanaa. Sirviöstä myytiin viljaa, maitoa, lihaa ja rehuja Iisalmeen. Ville Sirviö kuului yläsavolaisiin poliittisiin vaikuttajiin. Hän oli pitkään kunnallisissa luottamustehtävissä, kuten Iisalmen maalaiskunnan kunnanvaltuustossa ja kunnanhallituksessa. Ville Sirviö oli perustamassa myös maalaisliittolaista aluelehteä *Iisalmen Sanomia* 1925.



*Sirviön päärakennus kesällä 2022.*



## 068 NIIRALANNIEMI

Vanha Niiralanniemen tila on osa Poroveden perinteistä rantamaisemaa. Tila on perustettu vuonna 1722, joka näkyy myös tallirakennuksen päätyyn kiinnityssä sukuviirissä. Pihapiiri sijaitsi tuolloin lähempänä rantaa nykyisen Kiiskilän (entisen Niiralan) vieressä.

Niiralanniemen tila oli 1700-luvulla Laukkasen suvun ja 1700–1800-luvun vaihteen tienoilla Niilo Kärkkäisen (1772–47) ja sittemmin tämän pojan

Niilo Kärkkäisen (1802–60) omistuksessa. Kärkkäiset toimivat kirkon kuudennusmiehinä ja kylän oltermanneina. Nuorempi oltermanni Niilo Kärkkäinen on kertonut Suomen sotaan liittyviä tarinoita Niiralanniemestä *Suometar*-lehdessä vuonna 1858. Isonjaon jälkeen 1840-luvulla tehdyssä pitäjänkartassa Niiralanniemi, 5/8 manntaalia, sijaitsee nykyisellä paikallaan (Niiralanniemi, Porovesi 32).

Niiralanniemeä on kutsuttu myös Sonnilaksi, sillä tila on ollut Sonnisen suvulla viimeistään 1860-luvun



*Niiralanniemi sijaitsi ennen isojakoa nykyistä lähempänä rantaa. Hallinnollisesti tila kuului Vehmasjärven kylään (Vehmasjärvi 1) 1700-luvulla ja 1800-luvun alkupuolella.*



*Niiralanniemen sijainti vuoden 1844 pitäjänkartassa.*



*Pitäjänkartta 1920 (vas.) ja peruskartta vuodelta 1973. Vanha Niiralanniemi sijaitsi 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa Kiiskilän tienoilla.*

alusta lähtien. Niilo Kärkkäisen (1802–1860) jälkeen Niiralanniemen isännöyden sai hänen kasvattipoi-kansa Clais Sonninen (s. 1833), jonka jälkeen tilan omistivat tämän pojat Heikki (s. 1863) ja Klas (s. 1880), viimeksi mainittu 1910-luvulta lähtien yh-dessä puolisonsa Augustan (o.s. Säisä) kanssa. Tilan pinta-ala oli 1930-luvun alussa runsaat 160 hehtaaria, josta peltoa 34 hehtaaria. Vuoden 1920 pitäjänkart-taan on merkitty sekä Niiralanniemi että Niirala.

Niiralanniemen pihapiirin rakennukset ovat 1800-lu-vulta. Asuinrakennus, talli- ja aittarakennus ja navetta muodostavat suurehkon eteläsvultaan avonaisen neliöpihan. 1860-luvulta peräisin olevaa asuinra-kennusta on uusittu ja korjailtu useita kertoja: vuo-rattu 1927, peruskorjattu 1976 sekä ikkunat, kate ja vuoraus uusittu 2008–09. Sauna- ja pesutilat on rakennettu 1970-luvun peruskorjauksen yhteydessä.

Navetta on poikkeuksellinen säilyneen karjakujansa ja porakiviosansa takia. Tyypillisesti Iisalmen seu-dulla navetat rakennettiin hirrestä 1940-luvulle asti lukuun ottamatta joitain tiilitehtaiden läheisyydessä sijainneita tiloja, joille rakennettiin punatiilisiä tai sementtikivisiä navetoita. Niiralanniemen navetassa oli tilaa 32 lehmälle. Syvärunkoiseen rakennukseen mahtui kolme vierekkäistä syöttöpöytää, joissa leh-mäparret sijaitsivat molemmin puolin. Navetan si-sustukset on muutettu, koska sitä on myöhemmin käytetty kanalana ja tallina. 1930-luvun alkupuolella Niiralanniemessä oli kolme hevosta, 28 lehmää, sonni, kaksi sikaa, kolme lammasta ja kymmenen kanaa.

Niiralanniemen komea aitta- ja tallirakennus on vuodel-ta 1875. Ylä-Savossa tämän tyyppinen kaksikerroksinen rakennus yleistyi 1800-luvun loppupuolella, mahdol-lisesti Pohjanmaan kaupunkien kauppamakasiinin



*Niiralanniemen aitta- ja tallirakennus on vuodelta 1875.*



mallien vaikutuksesta. Tilan vanhin rakennus on Porovedentien eteläpuolella sijaitseva hieno eloaitta, jossa on säilynyt monia alkuperäisiä yksityiskohtia: rombi-kuvioitu ovi, taottu lukko kaiverrettuine avainkilpi-neen, pitkät ovipielipuut, sivujen poskihirit, räystäään koristeltu tukipuu ja hirsikehikko jalasrakenteena.

Vuoden 1932 maatilakirjassa kerrotaan, että Sonnilan maalla on vanha karsikkopetäjä, jossa on kaiverrettuna runsaasti vainajien nimiä, puumerkkejä. Itäsuomalaisessa karsikkoperinteessä vainajan kotiinpaluu haluttiin estää, minkä vuoksi hänelle tehtiin saattomatkan varteen karsikkopuu rajaksi tämän- ja tuonpuoleisen välille. Iisalmen alueelta tunnetaan useita karsikkopuun paikkoja.



*Niiralanniemen aitta on yksi vanhimpia säilyneitä rakennuksia Iisalmen seudulla.*



*Niiralanniemen päärakennus 2022.*

## 115 KATTAALA

Kattaalan talo pihapiireineen on osa Iirannan kulttuurihistoriallista maisemaa Ouluntien varressa. Talon historiaan liittyy niin Suomen sodan tapahtumia kuin Hahl-Hatva-sukuun kuuluneiden poliittisten vaikuttajien elämänvaiheita. Kattaalan tilaa ei ole merkitty vielä 1755 pitäjänkartalle, mutta Suomen sodan (1808–09) aikaisia tapahtumia selittävässä kartoissa on talo nimellä "Katain", ja syksyllä 1808 Ruotsin armeijan makasiini sijaitsi Kattaalassa, "talonpoika Kataisen" tilalla. Pihapiiri on merkitty karttoihin vanhan Ouluntien itäpuolelle, Iijärven rannalle.



*Kattaala (Katain) on merkitty Ruotsin yleisesikunnan sotahistoriallisen osaston laatimaan karttaan, jossa esitetään Ruotsin ja Venäjän armeijan joukkojen sijainti Iisalmessa 7.–26.10.1808. Kattaalan tilalla (bosbonden Katain) oli Ruotsin armeijan makasiini. Kartta on painettu 1910, ja se perustuu sodanaikaisiin lähteisiin. (Generalstabens krigshistoriska afdelning 1910, Sveriges krig åren 1808 och 1809. Femte delen. III Kartor, PLXLII. Stockholm: Nordsted & Söner.)*



*Vuoden 1920 pitäjänkartassa Kattaalan (Valkeismäki 15) ja Mehtola (Valkeismäki 16) sijainti havainnollistuu hyvin.*



*Ajoittamaton kuva Kattaalan päärakennuksesta sekä kuva 2010-luvulta*



Kattaala-nimitys lienee vakiintunut siinä vaiheessa, kun tilaa isännöi Pauli Katainen (1770–1817). Hän oli tullut Partasten omistamaan taloon solmittuaan avioliiton itseään 12 vuotta vanhemman Elina Partasen (1758–1814) kanssa ja saanut isännyyden hieman ennen Suomen sota, kun lanko Sakari Partanen muutti perheineen talolliseksi Kauppilanmäkeen. Pauli Katainen kuoli 47-vuotiaana vesirokkoon. Isännyyden sai iältään vielä nuori poikapuoli Jussi Kauppinen (1795–1843). Sitten tilan omisti Jussin vanhin poika Pekka Kauppinen. Vaikka Kataisia omistajissa ei 1810-luvun jälkeen ole ollutkaan, tilan nimenä säilyi Kattaala.

Iisalmen seurakunnan kanttori Karl Johan Hahl (1836–1888) hankki Kattaalan omistukseensa 1870-luvun alkupuolella. Hän oli naimisissa aikansa vaikuttajanaisen Alli Nissisen (1866–1926) sisaren Anna Sofia Nissisen kanssa. Kanttori Hahl osallistui aktiivisesti Iisalmen pitäjän kehittämiseen. Kun kunnallishallinto luotiin maahamme, hän oli Iisalmen maalaiskunnan ensimmäisen kunnallislautakunnan esimies. Kunnallislautakunta perustettiin maalaiskuntaan 27.12.1873. Kanttori K. J. Hahl hoiti jonkin aikaa myös kunnan lainajvästötä, joka oli vastuullinen tehtävä toistuvien katovuosien aikaan.

Kattaalaa isännöi vuosikymmenten ajan 1897–1945 kanttorin poika, agronomi Eero Hatva (1872–1945, vuoteen 1928 Hahl). Hän toimi maalaisliiton kansanedustajana vuosina 1910–13 ja 1917–29. Hatva oli eduskunnan toinen varapuhemies 1922 ja maatalousvaliokunnan puheenjohtaja 1919 ja 1921–29. Hän toimi apulaismaatalousministerinä kolmessa hallituksessa 1919–21 sekä kulkulaitosten ja yleisten

töiden ministerinä Ingmanin toisessa hallituksessa 1924. Eero Hatva oli Iisalmen maalaiskunnan kunnallispolitiikassa johtavissa luottamustehtävissä. Hän johti kunnanvaltuustoa 1937–38 ja 1945 ja toimi sotien aikaan varapuheenjohtajana 1939–44. Ministeriuransa jälkeen Eero Hatva työskenteli Helsingissä Asutushallituksen ylijohtajana 1926–33. Eero Hatvan poika, diplomi-insinööri Veikko Hatva (1911–74) teki työuransa Iisalmen kaupungininsinöörinä. Työnsä ohessa hän isännöi Kattaalaa 1961–73.



*Pariovet luovat säätyläisvaikutelmaa talonpoikaistaloon.*



*Punatiilestä 1930-luvun alussa rakennettu navetta, jossa betonilattiassa virtsakourut ja automaattiset juomakupit.*



*Navetta 1990-luvun remontin jälkeen. Oikealla silppulato, joka toimi myöhemmin heinälatona.*

Kattaalan pihapiiri on säilyttänyt perinteisen ilmeen­sä. Päärakennus on rakennettu 1800-luvulla. Siinä on perinteiseen talonpoikaistaloon verrattuna selviä säätyläisvaikutteita. Esimerkiksi pariovet olivat talonpoikaistaloissa harvinaisia. Ouluntien läheisyydessä sijainnut vanha päärakennus siirrettiin nykyiselle paikalleen 1938. Rakennusta on remontoitu useaan otteeseen: 1970-, 1990- ja 2010-luvuilla. Kuisteja on nykyään kaksi. Siirrossa ja remonteissa vanhasta Kattaalasta on säilynyt muun muassa ulko- ja sisä-ovet ja takakuistin vanha avoponttipaneeli. Ikkunat on vuoden 1997 jälkeen uusittu. Sisätiloissa pirtin katto mukailee vanhaa tyyliä. Siirron yhteydessä ullakon pitkille sivuille lisättiin pienet ikkunat.

Pihapiiriin kuuluu 1930-luvun alussa rakennettu punatiilinen navetta, joka on remontoitu 1990-luvulla. Navetan suunnitteli talon isännän Eero Hatvan poika, diplomi-insinööri Veikko Hatva. Navetan eteen rakennettiin muutaman vuoden kuluttua läpiajettava

heinälato. Iisalmessa ennen 1940-lukua rakennetut tiilinavetat ovat harvinaisia. Niistä muutamat, kuten Kattaalan navetta, sijaitsivat Iijärven tuntumassa. Takaliston mailla oli 1920-luvulla tiilitehdas.

Navetan takainen silppulato on rakennettu ehkä sodan jälkeen 1940-luvulla, kun viljan puinti oli siirtynyt vanhasta riihestä moottorikäyttöisellä puimakoneella tehtäväksi. Sementtijalustalla ollut puimakone sylki kuivikkeena käytetyt silput silppulatoon. Puimakone­tila oli katettu, ja koneen päällä oli tilaa puitavalle viljalle. Katos on purettu, samoin 1970-luvulla viljalato, johon puitavat viljat oli hevosella ajettu pellolta. Silppulato toimii nykyään heinävarastona. Kattaalan riihi sijaitsi talon eteläpuolella. Riihessä ei tietävästi puitu enää 1950-luvulla, ja rakennus purettiin 1960-luvulla. Viimeiset hevoset lähtivät tallista vuonna 2018. Kattaalan pihapiiriin kuuluvat riviaitta, kellari sekä entinen maitohuone, joka palvelee nykyisin saunana.



*Tallirakennus, jossa oli kanala ja talli kolmelle hevoselle. Oikealla on huussi, jonka takana on lantala.*





*Riviaitta on rakennettu 1800-luvulla. Vasemmalta lukien jauhoaitta, ajokaluliiteri avoluhtiset nukkuma-aitat ja liha-aitta.*



*Kellari, jonka takana vasemmalla näkyy maituhuone ja oikealla tallirakennus.*



*Entinen maituhuone on nykyisin saunana.*



*Silppulato.*

## Perinteinen talonpoikainen pihapiiri

Savolainen maaseutu on tyypillisesti haja-asutusta. Kylissä talot sijaitsivat toisistaan selkeästi erillään. Pihapiirit rakentuivat tarpeen mukaan ja sopeutuivat maastoon. Metsiä intensiivisesti hyödyntävän kaskeajan asuinpaikka ei ollut vielä 1500–1600-luvuilla välttämättä kovin pysyvä, vaan hän tai ainakin osa hänen jälkikasvustaan muutti leivän perässä uusia kaskialoja vallaten. Kaskenpolton vuoksi tyypillinen talonpaikka oli hallalta turvattu mäkipäällys tai järvenranta.

Savossa ei ollut Länsi-Suomen kaltaisia umpipihoja, vaan savolaisessa avopihassa rakennukset olivat verraten vapaasti ja sattumanvaraisesti sijoiteltuina. Täkäläinen hajapiha oli vähintään kulmistaan avoin ja saattoipa joku pihansivu olla kokonaan ilman rakennuksia. On sanottu, että itäsuomalainen talo ei sulkeudu ulkomaailmalta eikä maisemalta vaan avautuu maisemaan päin. Säätyläisten rakennustapa alkoi kuitenkin vähitellen vaikuttaa esikuvana talonpoikaiseen rakentamiseen. Neliömäinen pihapiiri yleistyi pohjoissavolaisissa talonpoikaistaloissa 1800-luvun loppupuolella.

Miespiha ja karjapiha olivat ainakin 1700-luvulta lähtien yleensä erillisiä. Perinteisesti rakennusten lukumäärä ja koko heijastivat talonpoikaistalon varallisuutta. Tyypillisesti asuinrakennus oli rakennettu itä–länsi-suuntaiseksi.

Vanhimpien talonpoikaistalojen ydin on ollut savupirtti, jossa oli matala oviaukko ja korkea kynnys. Sivukamari saatiin, kun tuvan toiseen päähän rakennettiin hirs- tai lautarakenteinen huone. Jos taloa laajennettiin, rakennettiin uusi huone omille nurkilleen. Isojen päätyhuoneiden välinen tila oli kylmä porstua, jonka pohjaan tehtiin yksi tai useampia huoneita (keittiö, ruokahuone). Porstua säilyi läpikuljettavana solana. Kiinteät parituvat yleistyivät 1800-luvulla.

Savossa 1700–1800-lukujen vaihde oli siirtymäkautta savutuvista kakluuni- eli korsteenitupiin, esimerkiksi parituvista toinen muutettiin uloslämpiväksi. Seuraavassa vaiheessa myös kylmä porstuatila muutettiin asuttavaksi. Rakennukseen tehtiin usein kaksi erillistä sisäänkäyntiä: asuin- ja vieraspuolelle. Kuistit alkoivat yleistyä vasta 1800-luvun loppupuolella.

Pohjois-Savossa ikkunalasit alettiin omaksua savutupiin 1700–1800-lukujen vaihteen tienoilla. Lasi-ikkuna ei muuttanut aluksi rakennuksen ulkonäköä, koska pieni

ikkunaruutu kiinnitettiin siihen ilma-aukkoon, joka oli seinässä ennestään. Kahdesta puoliskosta koostunut ikkuna-aukko vakiintui neliruutuisena – herraskartanoissa kuusiruutuisina ja kahdeksanruutuisina. Ulkopuolelta ikkunat suojattiin vuorilaudoilla, jotka muutoin harmaassa talossa saattoivat olla valkeiksi maalatut.

Asuinrakennuksen oven korkeus on perinteisesti ollut viisi hirsikertaa. Ovilankkujen päälle saatettiin naulata vaakapaneeli tai monimutkaisempiakin kuvioita, kuten ruutu-, sulka- tai vinopaneeli. Peiliovet yleistyivät maalaisrahvaan asuintaloihin 1800-luvun alkupuolella, rautaiset saranat 1700-luvulta lähtien. Lukot ilmestyivät aluksi kamarin ja pihanpään oviin, sittemmin myös aittoihin. Tuvan ovea oli tapana pitää auki. Ulkorappuina toimivat usein luonnonkivet, aitoissa asuinrakennuksia pidempään.

Pärekaton edeltäjiä olivat tuohi- eli malkakatot. Muita kattomateriaaleja olivat esimerkiksi olki ja turve. Pärekatto tuli vallitsevaksi vasta, kun oli keksitty pärehöylä 1860-luvun tienoilla. Pärekatto oli kallis ratkaisu, koska siinä tarvittiin runsaasti nauloja.

Talonmaalauksen levisi säätyläistalojen kautta. Talonpoikaistaloja ryhdyttiin yleisemmin punamultaamaan 1800-luvulla, samaan aikaan kun punaväri oli kaupungeissa väistymässä ulkorakennuksiin. Maaseudulla maalattiin usein vain koristeosat: vuorilaudat, listat ja nurkat. Pohjois-Savossa oli yksittäisiä punaisiksi maalattuja suurtilojen rakennuksia 1800-luvun puolivälissä, mutta pihapiirien ilme säilyi pitkään hyvin harmaana. Ruokakellojen muotikausi alkoi Länsi-Suomessa 1800-luvun loppupuolella, Itä-Suomessa myöhemmin. Tuuliviiri oli 1800-luvulla yleinen koko maassa.

Päärakennuksen lisäksi miespihaan alettiin 1800-luvulla rakentaa usein erillinen vierastupa, jota Pohjois-Savossa kutsuttiin pihanpääksi. Sinne saattoivat vetäytyä myös talon vanha isäntä ja emäntä viettämään vanhuudenpäiviään nuoremman sukupolven ottaessa isännyyden. Pihanpäärakennus oli pihan itäosassa, etelässä sijaitsi karjakartano, lännessä aitat sekä aitan ja navetan välissä syrjemmällä kaivo ja kota.

Pohjois-Savo kuuluu karjalais-savolaiseen aitta-alueeseen, jolle on tunnusomaista pienten aittojen suuri lukumäärä. Talonpoikaistalon pihapiiriin kuului yleensä vähintään kolme aittaa: elo-, ruoka- ja vaateaitta. Aitan alkuperäinen tehtävä oli viljan säilyttäminen. Sitä varten sinne rakennettiin laarit kutakin viljalajia varten



erikseen. Vilja- ja jauhoaitat olivat usein kaksikerroksia ja muita aittoja suurempia. Aitassa säilytettiin muutakin sörvintä. Myös vaatteet varastoitiin sinne pois tuvan savusta. Vaateaitassa oli usein tilaa yöpymiseen, mutta myös erityisiä nuorten pariien nukkuma-aittoja oli.

Aittojen tarve kasvoi vähitellen, ja suurimmissa taloissa oli jopa kymmenittäin aittoja. Aittojen lukumäärä kertoi talon varallisuudesta. Itäsuomalaiselle tapakulttuurille oli ominaista, että talon kaikilla aikuisilla tyttärillä oli oma pieni aittansa, jonka morsian saattoi viedä mukanaan naimisiin mennessään. Pohjois-Savossa on ollut myös luhtiaittoja, jonka yläkerran pääty- tai sivuseinämällä on ulokkeena käytävä eli sola. Luhtiaitassa huoneita oli yleensä neljä: kaksi alhaalla ja kaksi ylhäällä. Pohjois-Savossa on sekä umpirintaisia että avosolaisia luhtirakennuk-

sia. Luhti oli yleensä pihan sivulla, asuinrakennuksen kanssa kulmittain ja siihen sisältyi tavallisesti talli.

Pihapiirissä oli yhtä aikaa sekä uusia että ränsistyneitä ja korjaamisen tarpeessa olevia rakennuksia. Ilman kivijalkaa olevan hirsirakennuksen elinkaari oli muutamia vuosikymmeniä. Talonpoikaistaloissa yhtenäinen kivijalka yleistyi vasta 1800-jälkipuoliskolla, sitä ennen alettiin käyttää nurkkakiviä.

Perinteinen pohjoissavolainen karjakartano käsitti navetan, kujan ja karjaladon. Navettojen yhteydessä saattoivat olla myös sikopahna ja lammashuone. Tallina käytettiin kahden rakennuksen väliin jäänyttä katoksellista kujasta. Kehittyneempi talli oli parvellinen tai luhdin yhteydessä.



*Perinteistä iisalmelaista maaseutukulttuuriympäristöä 1940–50-luvulta. Edessä heinälato, taempana hahmottuu talon pihapiiri monine talousrakennuksineen. Matti Poutvaara, Museovirasto, Historian kokoelma, Matti Poutvaaran kokoelma.*

Kaskiviljelyalueella Itä-Suomessa lehmiä pidettiin lanta- eli sekasantanavetassa, josta lanta tyhjennettiin vain muutaman kerran vuodessa. Lantanavetassa karja pysyi lämpimänä talvipakkasillakin, koska palava lanta lämmitti navettaa. Sitä mukaa kuin kaskaista siirryttiin peltoviljelyyn ja tehokkaampaan karjatalouteen, luonti- eli lattianavetat yleistyivät. Iisalmen seutu kuului 1900-luvun alussa selkeästi luontinavetoiden alueeseen toisin kuin esimerkiksi Etelä-Savo, Häme ja Karjala. Vanhimmat talonpoikaisten kivinavetat ovat Pohjois-Savossa 1800-luvulta.

Asuin- ja aittarakennuksista erillään, hieman pihapiirin ulkopuolella oli hirsinen keittorakennus tai alkeismuodossaan pistekota, jossa oli keskellä avotulen tekopaikka ja sen yläpuolella riippuivat hahlat keittoastian ripustamiseksi. Vasta tuvanuunin muututtua uloslämpiväksi voitiin pankon perälle varustaa keittopaikka haahloineen, kun sen yläpuolella avautui oma hormi savupiippuineen.

Myös riihi oli tulenarkuutensa takia muista rakennuksista erillään. Yksihuoneisen riihen oviaukko oli päädyssä, ovi oli matala ja kynnyks korkeä. Sauna on Savossa aina sijainnut vedensaannin tuntuvissa, milloin rannassa, milloin notkelmassa kaivopolun varressa. Läheisestä keittokodasta saatiin saunaan lämmin vesi.

Pihapiirin läheisyydessä saattoi olla myös tuulimylly pihan korkeimmalla paikalla, paja pihapiirin ulkopuolella, venetalas, nuotta- ja pyykkikodat sekä 1800-luvun alusta lähtien enenevässä määrin latoja, kellari ja käymälä.

Aitoja tarvittiin paljon suojaamaan vainioita ja niittyjä petoeläinten vahingonteoilta. Pisteaita oli yleisin aittatyyppi. Talonpoikaiseen pihapiiriin kuului myös pihapuu, usein pihlaja tai kuusi, johon liittyi omia uskomuksiaan. Muutoin talojen pihapiirit ja lähiympäristöt olivat hyvinkin paljaita puuttomuudessaan. Savolainen kylämaisema oli avara. Ranta- ja mäkimaisemissa sijainneet talot näkyivät hyvin järvelle.

## LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

### Arkistolähteet

Kansallisarkisto  
Iisalmen seurakunta, rippikirjat  
Iisalmen henkikirjat

### Kartat

Pitäjänskartat 1750-luku, 1840-luku, 1920  
Peruskartat 1973, 2011

### Haastattelut (rakennusinventointien yhteydessä)

Johanna Ehnqvist, 1995  
Anu ja Jaakko Kekkonen 2022 (sekä Antero Ryhäsen teksti Jokela-Ryhästen kylästä, päivitetty 10.11.2022)  
Martti Lyyra, 1995  
Pellervo Lyyra, 2011  
Pirkko Lyyra, 2011  
Anna Niemi, 2010  
Helena Niemi, 1995, 2010, 2015  
Helena Niemi ja tyttärensä Anna 2022  
Sirkka Pehkonen, 1995  
Aarne Ryhänen, 1995  
Veijo Saarela, 1995

### Matriikkelit

Eduskunta, Kansanedustajat, [www.eduskunta.fi](http://www.eduskunta.fi).

Yrjö Kotivuori, Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Henrik Lyra. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=4163>>. Luettu 26.4.2020.

## KIRJALLISUUS

Ahvenainen, Eino 1972, Kotiseutu-  
ni Savo. Suomen maakuntajulkaisu.

Brander, U., Groundström, Osk., Jonasson, Felix, Kivialho, Akseli, Kivialho, K. & Mattsson



2. 1932, Suomen maatilat 4. Kuopion, Mikkelin ja Viipurin läänit. Porvoo: WSOY. Verkossa tietokantana: Suomen maatalousmuseo Sarka, Sukutilat webissä, <http://sukutilat.sarka.fi/>

Boisman, Elsa 1973, Iisalmen maalaiskunnan historia 1922–1969. Iisalmi: Iisalmen maalaiskunnan historiatoimikunta.

Forsius, Arno s.a., Lyra (Lyyra) -suku ja sen pappeja Hollolan seudun seurakunnissa. Kulttuuria, ihmisiä, sukuja. <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/lyra.html>, luettu 27.12.2020.

Kauhanen, Unto 2006, Osuuskunta-aate rantautuu Ruotaanlahteen. Teoksessa Läntelän liepeiltä Reittulan riihelle. Korpijoki, Paaslahti, Ruotaanlahti, Ruotaanmäki, Siikalahti. Toim. Hely Alhainen. Iisalmi: Länsi-Iisalmen kylähistoriapiiri.

Laitila, Seppo 1990, Pohjoissavolainen kylämaisema. Valtakunnallinen maisema-alueinventointi vuosina 1987–89. Kuopio: Pohjois-Savon seutukaavaliitto.

Lappalainen, Juhani 2000, Pohjois-Savon Lappalaisia I. Reittu Lappalaisen suku. Helsinki: Hakapaino.

Linkola, Martti 1976, Itäsuomalaisen kulttuurimaiseman ominaispiirteitä. Aarni XVI. Kuopio: Kuopion isänmaallinen seura.

Luttinen, Jaana 2006, Iisalmen historia 1970–2000. Iisalmi: Iisalmen kaupunki-

Luttinen, Jaana 2012, Metsän hahmottaminen ja haltuunotto (1500–1850). Ihminen ja metsä – kohtaamisia arjen historiassa. Osa 1. Toimittanut Heikki Roiko-Jokela. Helsinki: Metsäkustannus.

Niemi, Anna 1997, Maalaistalo maisemasaa. Proseminariesitelmä, Turun yliopisto.

Niiranen, Timo 1981, Miten ennen asuttiin, Vanhat rakennukset ja sisustukset, Keuruu.

Ovaskainen, Kielo 1966, Kartanolla kuunneltua, Aarni XII. Kuopio: Kuopion isänmaallinen seura.

Pohjoissavolainen kylämaisema, valtakunnallinen maisema-alueinventointi 1987–89. Kuopio: Pohjois-Savon seutukaavaliitto.

Pohjois-Savon maakuntakaava 2030.

Rissanen, Santeri 1927, Iisalmen entisen pitäjän historia. Iisalmi, Sonkajärvi ja Vieremä.

Räsänen, Tauno 1959, Iisalmen kaupungin historia 1860–1930. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.

Räsänen, Riitta 1976, Pohjoissavolainen pihapiiri. Kuopio.

Räsänen, Riitta ja Räsänen, Matti 2008, Kotipiiri arkena ja pyhänä, Savo ja sen kansa. Helsinki: SKS.

Saloheimo, Veijo 1990, Savo suurvallan valjaissa 1617–1721. Savon historia 2:2. Kuopio: Kustannuskiila.

Soininen, Arvo M. 1961, Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa, Historiallisia tutkimuksia LVIII. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Suuri maatilakirja 8 1966, Keski-Suomen, Pohjois-Karjalan ja Kuopion läänit. Helsinki: Kustannustuote.

Säisä, Rauni, Linkola, Martti & Riekkö, Helena 1977, Pohjois-Savon kulttuurihistorialliset rakennussuojelukohteet, Kuopion museo.

Tsokkinen, Anja 1996, Iisalmen kaupungin historia 1930–1969. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.

Anja Tsokkinen 2009, Viitaan koulupiirin kyläkirja. Iisalmi: Viitaan kylätoimikunta.

Wirilander, Kaarlo 1960, Savo kaskisavujen kautena 1721–1870. Savon historia 3. Savon säätiö. Kuopio: Kustannuskiila.

Toivo Vuorela 1975, Suomalainen kansankulttuuri. Porvoo: WSOY.